

לתולדותיו ויסודותיו של נוסח 'ספרד' החסידי

אליעזר קורנברג

הקדמה

"על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים"¹, איזו היא עבודה שהיא בלב - הוי אומר זו תפלה². מאז ומעולם הייתה התפילה לאחד מעמודי התווך העיקריים של עבודת ה', ובכלל של האומה הישראלית. התנ"ך מלא מתפילותיהם של אבותינו ושל גדולי האומה, והמפורסמות אינן צריכות ראייה. תנועת החסידות, שחידשה והדגישה תחומים מסויימים בתורה ובעבודת ה', לא פסחה גם על תחום זה, והיא הירבתה להדגיש את חשיבותה ומרכזיותה של התפילה. הבעש"ט אמר שזכה שיתגלו לו דברים עליונים לא מפני שלמד הרבה מסכתות ופוסקים אלא משום שהיה מתפלל תמיד בכוונה גדולה³. היא גם הוציאה את התפילה מהקשר האישי שלה והפכה אותה לצורך עליון: "אין התפילה לצורך עצמו כי אם לצורך גבוה, לתועלת השכינה"⁴. אמנם בנוסף להדגשותיה וחינוכיה בחשיבותה של התפילה, פעולתה ודרך העבודה בה, חידשה תנועת החסידות גם ביחס לנוסח התפילה⁵, שהיה נהוג אז בארצות אירופה, חידוש שהיה לאחד התחומים המרכזיים שגרמו למחלוקות בין החסידים למתנגדיהם⁶. נוסח זה נודע בכינויו "נוסח ספרד" כיון שבעיני יהודי אירופה היה דומה לנוסח התפילה של הספרדים. אך לא מדובר בנוסח אחיד ומדויק בו התפללו כל קהילות החסידים, משום שגם בין גדולי החסידות עצמם היו שיטות שונות להבנת מהותו של נוסח זה והעקרונות לקביעתו, דבר שגרם להבדלים בין חסידים, ולפעמים אף למחלוקות ומריבות⁷.

הצורך בדיוק בסיפור

מאז ראשיתה של תנועת החסידות התפשט מאוד נוסח ספרד, כפי מימדי התפשטותה של תנועת החסידות ואף יותר מכך. כשהתרבה הביקוש – התרבו גם הסידורים, בדפוסים שונים ובארצות שונות. לא תמיד היו המדפיסים תלמידי חכמים מובהקים ושיבושים רבים הוכנסו בסידורים, במתכוון או שלא במתכוון. למעשה, תופעה זו הייתה שכיחה מאז ומעולם, גם בנוסחאות אחרות. הב"ח⁸, למשל, קובל: "ועכשיו נהגו לשנות על פי הסדורים הנדפסים מִתְחַדֵּשׁ, כל אחד לפי רצונו, ולא שאלו פי הגדולים אשר בארץ, ועתידין ליתן עליהן את הדין". היעב"ץ מתאר⁹ "וכשהתבוננתי בסידור תפילותינו וברכותינו מצאתי כי... הדיבור והלשון השיגורו מעיקים, באורך גלותנו הקשה, בסיבת בורים ומעתיקים ריקים, הם הולידו שינויים ותמורות זרות ונוסחאות חלוקים". רבי אליעזר פאפא¹⁰, בעל 'פלא יועץ', מייעץ¹¹ "וגם ירשום נוסח דווקא, כי הרבה שגיאות נפלו בספרים". רבי אפרים זלמן מרגליות גם הוא מתלונן¹²

¹ אבות פ"א מ"ב.

² מסכת תענית דף ב עמוד א.

³ ראה צוואת הריב"ש, מא.

⁴ תולדות יעקב יוסף, פרשת עקב

⁵ עיין שו"ת דברי יציב (ליקוטים והשמטות סימן יח): "שהבעש"ט הק' מסר נפשו על כל עניני תפלה ואפילו על זה שיתפללו בנוסח האר"י, להקדים הודו לברוך שאמר, מסר נפשו. דכל עניני התפלה המה דברים העומדים ברומו של עולם".

⁶ ספרות השו"ת מלאה בשאלות שנשאלו עקב כך, שהן עדות לכך ששינוי הנוסח היה לאחד ממוקדי החינוך. ראה למשל: שו"ת חתם סופר ח"א טו-טז; שו"ת דברי חיים או"ח ב, ח; שו"ת לבושי מרדכי או"ח מהדורה תליתא י; שו"ת מנחת אלעזר חלק א סימן יא; שו"ת מהר"ם שיק או"ח מג; שו"ת שואל ומשיב מהדורה תליתא ח"א רמז; שו"ת קרן לדוד יט; שו"ת בית היוצר ה; שו"ת מנחת יצחק ח"ז ד; שו"ת דברי יציב ליקוטים והשמטות סימן יז-יח.

⁷ עיין שו"ת מחזה אברהם (ח"ב או"ח ח) לר' אברהם מנחם שטיינברג מבראדי: "על דבר שאלתו אודות שינויים בהתפלה שעושים מקצת אנשים בביהמ"ד שלכם, שחסידי סטרעטין אין אומרים בישתבח יחיד, ובקדושה אומרים ברוך יאמרו ועוד הרבה שינויים. אמנם עתה שנתרבו החסידים ומתפללים כולם בנוסח סטרעטין ונמצאו יחידים מועטים מעט מזער המתפללים בעת שיש להם יא"צ בנוסח זידיטשוב, אם יש למחות בידם". וראה בספר 'הלכות והליכות בחסידות' לר' אהרון ורטהיים (עמ' 96), שם מסופר כי בעיירה מסויימת באוקראינה, שגרו בה חסידים רבים מחצרות שונות, פרצה מריבה בעניין נוסח אמירת הקדושה: חלק טענו שיש לומר "כדבר האמור על יד נביאך", וחלק טענו שיש לומר "ככתוב על יד נביאך". הדבר בא לידי כך שקבוצה מסויימת פנתה למפקד המשטרה המקומי בכדי שיבוא לבית הכנסת ויוודא כי החזן אכן אומר את הנוסח כשיטתם.

⁸ או"ח סי' מו.

⁹ בהקדמה לסידורו עמודי השמים, יצא לאור בשנת תק"ה.

¹⁰ תקמ"ו - כ בתשרי תקפ"ח.

¹¹ פלא יועץ ערך כיפור.

¹² שערי אפרים י, לו.

"ועיקרי התפילות והתחנונים עלו קמשונים, כסו פניהם חרילי הטעויות... ומה יעשה איש ההמוני, למוד הוא לבטא בשפתים להרע או להטיב מבלי לב להבחין ולבוא במשפט על כל אם טוב ואם רע, והוא לא ידע וְאֶשֶׁם".

אם כך עלה בגורלן של שאר נוסחאות התפילה, הרי שלגבי נוסח ספרד הבעיה גדולה עוד יותר, כפי שמתאר זאת בעל ה'מנחת אלעזר'¹³: "הנה ראיתי בזה בסדר נוסחאות התפילה שערורה בבית ישראל, כי אין דומה נוסח של א' לחברו, והשינויים רבו כל כך ביניהם עד כי עלו למאות חילוקים ושינויים בנחשאות בשמונה עשרה, מלבד בשארי התפילות והברכות". ואכן, סידורים אלו מלאים כפילויות לא ברורות: "וחננו מאיתך דעה בינה והשכל חכמה בינה ודעת", "והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואינו ומלכל מכאובינו ולכל מכותינו רפואה שלמה לכל מכותינו"¹⁴, "כי אתה שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים", "בכל עת ובכל שעה בשלומך ברוב עוז ושלום" שהן כולן שילובים של שתי נוסחאות שונות. או הוספות כמו "כי אל מלך גדול וקדוש אתה", "ומצפים לישועה" שלא נמצאות באף נוסח אחר, ואין להן פשר.

נראה שדוקא בנוסח ספרד החסידי נפלו טעויות כה רבות משתי סיבות עיקריות:

- א. כיון שסידורי נוסח ספרד מודפסים לא היו נפוצים כל כך אנשים רבים הוסיפו בתוך סידור נוסח אשכנז את השינויים של נוסח ספרד, מה שברבות השנים הפך לסידור הכולל שתי נוסחאות ע"י ציון סוגריים וכד', והדרך להסרת הסוגריים ויצירת נוסחאות הכלאיים ע"י המדפיסים – כבר הייתה קלה¹⁵.
 - ב. ריבוי הנוסחאות בין החסידים עצמם, בין צדיק לרעהו, גרם לכך שהנוסח עצמו לא היה ברור ומדויק, דבר שגרם עירבוביה בין נוסחאות שונות ובין שיטות שונות.
- ואמנם, היו שסברו שכאשר יש כמה נוסחאות שונות עדיף לומר את שתיהן¹⁶, וכך לומר גם את נוסח האר"י וגם את נוסח אשכנז, ולהרויח את שתי הצדדים. כך סבר, למשל, רבי אברהם דוד מבוטשאטש¹⁷:
- והכלל דעדיף להוסיף בנוסח, כמו שכתבתי במקומות רבים ואין בזה חשש גרעון¹⁸.
- ...דשייך בזה דרך הכלל להרבות בנוסח, כמו שכתבתי במקום אחר... והוא גם כן בכלל מה דעדיף להרבות בנוסח ולפרש שיחתו ולפרטיה בשפוותיה הוא על הצד היותר טוב¹⁹.
- גם שכתבתי במקומות רבים שלהרבות בנוסחאות עדיף, ובדרך זה נדפסו בלבוב סידורים שבהם רבוי נוסחאות²⁰.
- וכן נהג גם בסידור 'דעת קדושים' שהוציא, שבדרך כלל במקום שישנן שתי נוסחאות נקט בשמיהן. אמנם רבים חלקו עליו. לקמן מובאים דברי ה'שולחן הטהור' כנגד המרבים בנוסחאות, וגם ה'מנחת אלעזר' חולק על דבריו²¹:
- והגם שנמצא בסידור דעת קדושים להגה"ק מבוטשאטש ז"ל ע"פ דרכו ושיטתו כי להרבות בנוסח עדיף, והיינו לומר שני הנוסחאות (או להרהר א' מהם עיי"ש), אמנם נודע כי רק איהו לגרמיה הוא דעביד ברוב חומרותיו, ולא הודו לו חכמים בזה צדיקי הדור ז"ל, שהיה להם נוסחא מדויקת בנוסח השמונה-עשרה, ולא להרבות בנוסחא בבי' הנוסחאות.
- מכל הנ"ל מובן הצורך והחשיבות לדיוק בנוסח התפילה, ובפרט בנוסח זה²².

¹³ הגה"ק ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש. תרל"א-תרצ"ז.

¹⁴ וכבר הליץ על כך בעל המנחת אלעזר שם בשם צדיק אחד את הפסוק "יוסיף דעת – יוסיף מכאוב", "כי המוסיפים בברכת דעה, יוסיף מכאוב, ומוסיפים לומר בברכת רפואה שלימה וארוכה ומרפא לכל תחלואנו ומכאובנו ומכותינו וכיוצא, להכפיל פטפוט דברים להג הבה יגיעת בשר".

¹⁵ שמעתי בשם הגרז"י גולדברג שליט"א.

¹⁶ עיין במאירי שכתב (מגילה יז ע"ב): "משם ואילך אסור להאריך בשבחו של הקב"ה, כמו שביארנו, שמא מתוך שירבה בדברים המזדמנים לתוך פיו יוציא שגגה בדבריו. ומכל מקום נראה לי שכל שמוצא נוסחאות מתוקנות לקצת חכמים בבקשות ושאר מיני תפלה – המאריך בהם הרי זה משובח". אמנם יש לחלק, ששם מדובר בנוסחאות שונות שכל אחת עוסקת בשבח אחר של הקב"ה, אך לא כאשר אותם דברים נאמרים במילים שונות, כבנידון דידן [העירני לדבריו ידי"י ר' אליהו שרון הי"ו].

¹⁷ תקל"א-תר"א. היה קרוב לרבי לוי יצחק מברדיטשוב ורבי משה לייב מסאסוב.

¹⁸ אשל אברהם או"ח סי' נט.

¹⁹ שם סי' סו, סעי' י.

²⁰ שם סי' רפה סעי' א.

²¹ מאמר נוסח תפילה אות ג.

²² אמנם עיין אמנם עיין שו"ת דברי יציב (ליקוטים והשמטות טז) שכתב "ועיקר דרכי החסידות אינו תלוי בנוסחאות כלל רק להתפלל בכוונת הלב טהורה, וכאשר קבלנו מאבותינו הקדושים זי"ע ללמוד ב' דפים גמרא ותוס' קודם התפילה, ובזה תליא עיקר החסידות וד"ל".

אין מטרתנו להתחכות אחרי בדקדוקים והפרטים שבכל נוסח, שכן מדובר בדבר עמוק מאוד ורחב מאוד, שאין בקוצר בינתי להשיגו. אשתדל בע"ה לעמוד על היסודות הכלליים, המגמות והמטרות שבכל נוסח, ולנסות לראות כיצד באו הדברים בפועל לידי ביטוי במספר דוגמאות.²³

חשיבות התפילה בנוסח האר"י

י"ב שערים

האר"י עצמו מתייחס לשינוי הנוסח הרבים שיש בתוך עם ישראל²⁴:

ואמנם בעיקרי המנהגים עצמם, שיש הפרשים רבים ושנויים רבים, בענין נוסח התפלות בעצמם, חוץ מענין הפזמונים והפיוטים הנוספים בתוך התפלות, אלא בנוסח הברכות והתפלות עצמם, יש שנויים רבים בין סדורי התפלות, בין מנהג ספרד, ובין מנהג קאטלוניא ובין מנהג אשכנז, וכיוצא בזה. הנה בענין הזה אמר לי מורי ז"ל, שיש ברקיע י"ב חלונות, כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבת עולה תפלתו דרך שער א' מיוחד לו, והים י"ב שערים הנזכרים בסוף יחזקאל. והנה אין ספק, כי אם תפלות כל השבטים היו שוות, לא היו צורך לי"ב חלונות ושערים. וכל שער יש לו דרך בפני עצמו, אלא ודאי מוכרח הוא שכיון שתפלותיהם משונות, לכן צריכים שערים מיוחדים לכל שבט ושבת, כי כפי שרש ומקור נשמות השבט ההוא, כך צריך לחיות סדר תפלתו. ולכן ראוי לכל אחד ואחד להחזיק כמנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו, לפי שאין אתנו יודע מי הוא משבט זה, ומי הוא משבט זה. וכיון שאבותיו החזיקו במנהג ההוא אולי היא מן השבט ההוא, הראוי לו אותן המנהג, ועתה בא לבטלו, ואין תפלתו עולה למעלה, אם לא בדרך הסדר ההוא. אבל צריך שתדע שאין זה אלא בענין תיבות משונות באמצע התפלה וכיוצא בו, כגון להקדים הודו קודם ברוך שאמר או אח"כ וכיוצא, אבל מה שהוא מיוסד עפ"י הדין המפורש בתלמוד, זה הוא דבר השווה לכל נפש, ואין חילוק ביניהם בלל בכל השבטים.

לכל הנוסחאות יש 'מכנה משותף', והוא הדברים שזכרו בפירוש בתלמוד ובהלכה, ובדברים שלא נזכרו בפירוש יש הבדלי מנהגים, ששורשם בשייכות נשמתית לשבט מסויים. כיון שאיננו יודעים לאיזה שבט שייך כל אחד מאיתנו, לכן אין לשנות מנוסח אבותינו, שמא שייכים אנו לשבט זה. מתוך הדברים משמע שהסיבה היא כעין 'שב ואל תעשה' או 'חזקה קמיתא', כלומר: יתכן שהאדם שייך לנוסח אחר ולא לנוסח אבותיו, אבל כיון שאינו יודע על שייכותו לנוסח אחר לכן עדיך להשאיר את המצב הקיים ולא לשנותו.

שער הכולל

בדברי האר"י לא נזכרה חשיבות מסוימת לנוסח מסויים. הראשון שמזכיר שינוי נוסח נוסף ששייך לכל אחד, בלי הבדל לאיזה שבט הוא שייך, הוא רבי יעקב צמח²⁵, תלמידו של רבי שמואל ויטאל, בנו של רבי חיים ויטאל, תלמידו הקרוב של האר"י. הוא כותב את הדברים בספרו זר זהב, שעד היום לא יצא לאור, ודבריו מובאים כאן מעצם כתי"ק²⁶:

ענין נוסח התפילה והסדר שלה אני כותב כפי הסיודור הגדול של כל השנה של הספרדים של הדפוס כל הברכות ראשונות עד פרשת העקידה כי שמעתי ממורי ז"ל [כונות דף ג']... שיש שנים עשר שערים ברקיע בעד שנים עשר שבטים וכל אחד תפילתו עולה דרך שער אחד, והם השערים הנזכרים בסוף יחזקאל... ולכן כל אחד ראוי להחזיק כמנהג תפילתו, כי מי יודע אם מאותו השבט ואין תפילתו עולה אלא על השער

²³ כאן המקום להזכיר את הסיודור החשוב רינת ישראל, בעריכתו של ר' שלמה טל, שטרח ודקדק להוציא נוסח מדויק וברור. אמנם יש לציין שמדובר בנוסח שהוא יצירה שלו עצמו, ולא בנוסח ספרד שהיה נהוג. כאמור, אין ביכולתנו לקבוע נוסח תפילה, ובמיוחד נוסח כזה שמושגת על תורת האר"י וסודותיה. הדבר שמור לגדולי וצדיקי הדורות, ולכן לא נעסוק כאן בנוסח שבסידור זה אלא בסידורים אחרים שאותם העמידו גאוני וקדושי עולם.

²⁴ שער הכוונות, 'ענין נוסח התפילה' (מהדורת ירושלים עמ' שכח). עיין מגן אברהם (או"ח סי' סח) שמביא את עיקרי הדברים ומוסיף להם ראייה מהירושלמי: "אע"פ ששלחנו לכם סדר התפלות אל תשנו ממנהג אבותיכם".

²⁵ בן למשפחת אנוסים מספרד. חי בפורטוגל כאנוס, ובהיותו כבן שלושים עבר לסאלוניקי, שם חזר לקיום המצוות. היה תלמידו של רבי שמואל ויטאל, דנו של רבי חיים ויטאל בדמשק. לאחר מכן עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים ועסק בלימוד הקבלה. ממוצי כתביו של רבי חיים ויטאל. נפטר בשנת תכ"ז.

²⁶ מתוך מחלקת כתבי היד של הספריה הלאומית, כת"י ניו יורק, בהמ"ל 1823, ס' 10921, עמ' 10.

ההוא... מאחר שאין לנו ברור איזה מספרד ואיזה מקטאלוניה וכדומה **יכול כל האדם לאחוז בסדר שכתב הרב זלה"ה שהוא היותר ברור ונכון ומסודר ואמתי כנודע**. והוא ז"ל אע"פ שהיה אשכנזי היה אומר הודו לה' קראו בשמו וגו' קודם ברוך שאמר כמנהג ספרדים ולא אח"כ כמנהג אשכנזים, ואע"פ שנתן טעם בדרך סוד לשני המנהגים עכ"פ היה עושה כספרדים. וכן בסיפור האשכנזים כתוב אהבה רבה אהבתנו והרב זלה"ה אמר שאין לומר כי אם אהבת עולם.

נראה שכוונתו לומר שעד שהאר"י יסד את הנוסח שלו באמת היה כל אחד צריך להחזיק במנהג אבותיו, כיון שאין ביכולתו לקבוע מאיזה שבט הוא ולכן עדיף להישאר עם 'חזקה קמיתא'. אמנם לאחר שישד האר"י את הנוסח שלו הרי שנוסח זה שייך לכל אחד והוא עדיף מאותה 'חזקה קמיתא' ביחס לנוסח אבותיו.²⁷ בסגנון דומה כותב גם רבי עמנואל חי ריקי²⁸:

ואין לשנות ממנהג אבות בעיקר התפילה, לפי שחילוקי המנהגים באו מחילוק שורש הנשמות, ולכל מנהג יש לו שורש מסילה שמורה לו למעלה להעלותו, ואין אדם נוגע במוכן לחברו. ואם לא ידע אם בנפשו הוא המנהג שתפסו אבותיו – נוח לו שיתנהג במנהג המובחר שקיבל הרח"ו כוונותיו עליו מהאר"י זלה"ה, שרובו הוא על סדר תפילת הספרדים, לתקן תיקון הצריך למעלה.²⁹ ובמקום אחר הוא כותב³⁰:

ומי לנו גדול מהאר"י עצמו, שגזעו אשכנזי ורוב סדר תפילתו וכמעט כולה הייתה ספרדית ומעוטה דמעוטה אשכנזית... ובדאי יודע היה שורש נשמתו מאיזו שבט היא, ואע"כ לא תקע עצמו בהליכה אחר המנהגים של אלו או של אלו. וז"ל הרב צמח תלמידו של הרח"ו בספר זר זהב³¹... והרח"ו עצמו כתב בספר הכוונות כי שמע מפי האר"י סדר הברכות עד פרשת העקדה כמנהג הספרדים, ואין זה אלא כי ידע שאין לאותם המנהגים אשר הניח שורש אמיתי, כאותם אשר תפס, כי אותם המנהגים אשר ראה בהם שורש למעלה לשתי הדעות ושאלו דברי אלקים חיים נתן טעם לשבח לשניהם. מדבריו עולה שישנם דברים שהאר"י גילה את סודות הנוסחאות השונות, ולכל אחת מצא מקורות ויסודות, אמנם הוא עצמו בחר בנוסח מסויים והא הנוסח הנבחר עליו מדבר ר' יעקב צמח. נוסף על כך, יש ענינים מסויימים שהאר"י סבר שהם טעות, ויש להשמיטם מכל הנוסחאות.

סידורי האר"י הראשונים באירופה

חלק חשוב מתורתו של האר"י הוא כוונות התפילה, והוא נושא חשוב ורחב מאוד. ואכן, עם התפשטותה של תורת האר"י החלו יחידי סגולה וצדיקים להתפלל בכוונות האר"י. שער הכוונות לא היה בנמצא עדיין, אך מדברי האר"י במקומות אחרים ומדברים שנמרו מתלמידיו בע"פ יכולים היו לעמוד על חלק מכוונות אלו. הם החלו לערוך סידורים עם כוונות האר"י, שבתוך נוסח התפילה משולבות כוונות אלו. סידור הכוונות הראשון, ככל הנראה, שמגיע לאירופה הוא סידורו של רבי מאיר פופירש³² 'אור פני מלך', שר' מאיר ערכו וסידרו בשנת תי"ד בהיותו בקושטא. מסידור זה נעשו העתקות רבות, שונות אחת מהשניה, וניתן לומר שהוא היסוד לסידורי כוונות רבים שסודרו באירופה בשנים שלאחר מכן. למרות שיש מסידור זה העתקות רבות, נראה שהדבר נשמר עדיין ליחידי סגולה ותלמידי חכמים שבאו בשערי תורת הסוד, אך לא הפך לנחלת הכלל³³.

²⁷ אמנם עדיין יש להבין מה שכתב שהוא הנוסח היותר ברור ונכון ומסודר, שהרי גם שאר הנוסחאות ברורים ומבוררים אלא שהם מתאימים רק לשבט מסויים. ואולי כוונתו לומר שנוסח האר"י הוא אכן נוסח כולל ושייך לכולם, אמנם קשה לדעת מה העיקרים והיסודות של נוסח האר"י ולכן הטוב ביותר הוא להתפלל בנוסח הספרדים, שאע"פ שלא כולו מוכרח ע"פ כוונות האר"י ועיקרי סודותיו, מכל מקום הוא ודאי כולל אותם והמתפלל בנוסח זה, ע"פ הגהות ותיקוני הנוסח שכתב האר"י, ודאי כולל בתפילתו את אותם יסודות. ואולי מכאן מקור לשיטתם של גדולי החסידות שניסו 'להפשיט' את יסודות נוסח האר"י מלבושם הספרדי ולהלבישם בנוסח אשכנזי, כפי שיבואר לקמן.

²⁸ תמ"ח-תק"ג. נולד באיטליה, עלה לארץ ישראל ותכנן להקים ישיבה בירושלים. נסע לחו"ל לאסוף כספים ובדרך נרצח ע"י שודדים. חיבורו העיקרי הוא משנת חסידים, שעוסק ביאור כתבי האר"י.

²⁹ משנת חסידים סדר מועד, מסכת בריאה דערבית, פרק א ב-ג.

³⁰ מאמר תפילין דמארי עלמא פרק כג.

³¹ ומביא שם חלק מהדברים שהובאו לעיל מספר זה.

³² שפ"ד-תכ"ב. נולד בקרקוב ובגיל צעיר עלה לירושלים, שם למד קבלה אצל רבי יעקב צמח ורבי ישראל בנימין אשכנזי. ערך את ספר 'עץ חיים' וספר 'פרי עץ חיים' מתוך כתבי האר"י וכתבי תלמידיו.

³³ כפי שמעיד החתם סופר (או"ח טו ב) על רבו, רבי נתן אדלר, שהתפלל מסידור כזה ובנוסח ספרדי, אך כל תלמידיו ואנשי בית מדרשו לא התפללו בנוסח זה.

כתב יד³⁴ של אחד מההעתקים החשובים של סידור זה מצוי בידינו. להלן השוואה במספר נקודות בין הנוסח של סידור זה לנוסח אשכנז³⁵ ולנוסח הספרדים³⁶:

שער הכוונות	פרי עץ חיים	סידור ר' מאיר פופרש	נוסח אשכנז	נוסח הספרדים
קונה הכל	קונה הכל	קונה הכל/ קונה הכל	וקונה הכל	קונה הכל
		ורב להושיע	ורב להושיע	רב להושיע
חכמה בינה ודעת ³⁷ [!]		וחננו מאתך דעה בינה והשכל [ובצד כתוב "בנוסחא דהאריז"ל הוא כזה וחנו מאיתך חכמה בינה ודעת" ³⁸]	וחננו מאתך דעה בינה והשכל	וחננו מאתך דעה ובינה והשכל
		כי מוחל וסולח אתה [ובצד "נ"א אל טוב וסלח"]	כי מוחל וסולח אתה	כי אל טוב וסלח אתה
ראה נא	ראה נא	ראה נא בענינו וריבה ריבנו וגאלינו [נ"א במקום תיבות אלו לגאלינו גאלה שלימה"] מהרה למען שמך כי גואל חזק אתה בא"י גאל ישראל	ראה נא בענינו וריבה רבנו וגאלנו מהרה למען שמך כי גואל חזק אתה בא"י גואל ישראל	ראה נא בענינו וריבה ריבנו ומהר לגאלנו גאולה שלמה למען שמך כי אל גורל חזק אתה בא"י גאל ישראל
		רפאינו ה' ונרפא הושעינו ונושע כי תהלתינו אתה והעלה רפואה שלימה לכל מכותינו כי אל מלך רופא נאמן ורחמן אתה בא"י רופא כל חולי עמו ישראל.	רפאנו ה' ונרפא הושיענו ונושע כי תהלתנו אתה והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו כי אל מלך רופא נאמן ורחמן אתה בא"י רופא חלי עמו ישראל	רפאנו ה' ונרפא הושיענו ונושעה כי תהלתינו אתה והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואינו ולכל מכאובינו ולכל מכותינו כי אל רופא נאמן ורחמן אתה בא"י רופא חולי עמו ישראל
בחורף: ברך עלינו. בקיץ: ברכינו.	בחורף: ברך עלינו. בקיץ: ברכינו.	בחורף: ברך [!] עלינו. בקיץ: ברכינו.	תמיד ברך עלינו	בחורף: ברך עלינו. בקיץ: ברכינו.
		רצה ה' אלקינו בעמך ישראל ובתפילתם והשב העבודה לדביר ואישי ישראל ותפילתם באהבה תקבל ברצון	רצה ה' אלקינו בעמך ישראל ובתפילתם והשב העבודה לדביר ביתך ואישי ישראל ותפילתם באהבה	רצה ה' אלקינו בעמך ישראל ולתפילתם שעה והשב העבודה לדביר ביתך ואישי ישראל ותפילתם מהרה

³⁴ מתוך מחלקת כתבי היד של הספריה הלאומית, כת"י אוקספורד 1772-1773 ס' 18064, ותודה לר' יוסף אביב"י הי"ו שהפנה אותי אליו. סידור זה נכתב לפני שנת תע"ב, והוא חשוב גם בשל הערות ר' ליב שוחט, תלמידו של הב"ח, שעליו. חסרים בסידור זה עמודים רבים, כמו למשל סיום תפילת שחרית של חול, ולכן השוותי רק בדברים שמצאתי שם.

³⁵ ע"פ סידור קרקא שני"ז.

³⁶ ע"פ סידור ונציאה רפ"ד, ממנו התפלל האר"י, וכפי שיבואר לקמן.

³⁷ ענין כוונת העמידה דרוש ו, אמנם לא ברור כ"כ האם הכוונה שזה הנוסח הוא רק שפע הנשפע ע"י ברכה זו [ועיין בהגהת מהרש"ו שם שיש לומר "חכמה בינה דעת והשכל"].

³⁸ ההערות המובאות בצד הן של ר' ליב שוחט, תלמיד הב"ח.

³⁹ "שלא כאותם שנהגו לומר ברך עלינו בין בקיץ בין בחורף".

		ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך ותחזנה עינינו בשובך לציון ברחמים. בא"י המחזיר שכינתו לציון	תקבל ברצון ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך ותחזנה עינינו בשובך לציון ברחמים. בא"י המחזיר שכינתו לציון	באהבה תקבל ברצון ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך ותחפוץ בנו ותרצנו. ותחזנה עינינו בשובך לציון ברחמים. בא"י המחזיר שכינתו לציון
		צור חיינו מגן ישעינו לדור ודור ... מעולם קיוינו לך.	צור חיינו מגן ישעינו לדור ודור ... מעולם קיוינו לך.	צור חיינו ומגן ישענו אתה הוא לדור ודור... כי מעולם קיוינו לך.
		ועל כולם יתברך ויתרומם שמך מלכינו תמיד לעולם ועד... ויהללו את שמך הגדול באמת האל ישועתינו ועזרתינו סלה בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות.	ועל כולם יתברך ויתרומם שמך מלכינו תמיד לעולם ועד... ויהללו את שמך באמת האל ישועתנו ועזרתנו סלה.	ועל כולם יתברך ויתרומם ויתנשא שמך מלכנו לעולם ועד... האל ישועתנו ועזרתנו סלה האל הטוב.
	שים שלום	בערבית: שלום רב	בערבית: שלום רב	שים שלום
אהבת עולם ⁴⁰	אהבת עולם	אהבת עולם	שחרית: אהבת עולם. ערבית: אהבה רבה.	אהבת עולם
	השכיבו אבינו	לשבת: השכיבו אבינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים טובים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך ותקנינו בעצה טובה מלפניך והגן בעדינו והסר מעלינו אויב דבר וחרב ורעה ויגון והסר שטן מלפנינו ומאחרינו ובצל כנפיך תסתירנו כי אל שומרנו ומצילנו אתה כי אל מלך חנון ורחום אתה ושמור צאתינו ובואינו לחיים ולשלום מעתה ועד עולם. ופרוס עלינו סכת שלומך בא"י פורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים.	[לחול: השכיבו ה' אלקינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ופרוס עלינו סוכת שלומך ותקנינו בעצה טובה מלפניך והגן בעדינו והסר מעלינו אויב דבר וחרב ורעה ויגון והסר שטן מלפנינו ומאחרינו ובצל כנפיך תסתירנו כי אל שומרנו ומצילנו אתה כי אל מלך חנון ורחום אתה ושמור צאתינו ובואינו לחיים ולשלום מעתה ועד עולם. לשבת:] ופרוס עלינו סוכת שלומך. בא"י פורס סוכת שלום	[מתפלל כמו ביום חול עד והגן בעדנו: השכיבו אבינו לשלום והעמידנו מלכנו לשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך ותקנו בעצה טובה מלפניך. והושענו מהרה למען שמך והגן בעדנו] ופרוס עלינו סוכת שלום. בא"י הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים.

⁴⁰ "אין ראוי לומר אהבה רבה".

			עלינו ועל כל עומ ישראל ועל ירושלים	
		רצה במנוחתינו קדשינו במצותיך ושמחנו בישועתך... וישמחו בך [נקו על מילים אלו ומעל כתוב: וינוחו בה כל] ישראל	רצה במנוחתינו קדשנו במצותיך ותן חלקינו בתורתך שבענו מטובך ושמחנו בישועתך וטהר לבנו לעבדך באמת... וישמחו בך ישראל אוהבי שמך	רצה נא במנוחתנו קדשנו במצותיך שים חלקנו בתורתך... וינוחו בה כל ישראל מקדשי שמך
ויכולו. בברכה ל"ה תיבות. "אותם הנוהגים לומר כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים ושבת קדשך כו' הם טועים טעות גמור"		קידוש: בא"י אמ"ה אשר קדשנו במצותיו ורצה בנו שבת קדשו באהבה וברצון הנחנו זכרון למעשה בראשית תחילה מקראי קודש זכר ליציאת מצרים ושבת קדשך באהבה וברצון הנחתנו בא"י מקדש השבת		[אין ויכולו] זכר ליציאת מצרים כי בנו בחרת ואותנו קידשת מכל העמים. ושבת קדשך באהבה וברצון הנחתנו
בא"י מלך גדול ומהולל בתשבחות ⁴¹ ... הבוחר בשרי זמרה מלך אל חי העולמים אמן. בשבת: ובכן ישתבח.		אין לנו מלך אלא אתה גואל ומושיע פודה ומציל ומפרנס ומרחם בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך אלא אתה... בכל התש... וה' הנה לא ינום ולא יישן... כפופים לך לבדך אנחנו מודים... ושפתותינו כמרחבי רקיע ועינינו כשמש וירח ורגלינו כאילות אין אנו מספיקים... ולברך את שמך על אחת מאלף אלף אלפי אלפים רבי רבבות... ועמנו ממצרים גאלתנו ה' אלקינו ומבית עבדים ברעב זנתנו ובשבע כלכלתנו מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו ומחלים רעים ונאמנים דליתנו... מגוזלו מי ידמה לך ומי ישוה לך... בפי ישרים תתרום ובשפתי צדיקים תתברך	ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע פודה ומציל ומפרנס ומרחם בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך אלא אתה... ברב התשבחות... וה' הנה לא ינום... כפופים לך לבדך אנחנו מודים... ושפתותינו כמרחבי רקיע ועינינו כשמש וירח ורגלינו כאילות אין אנו מספיקים... ולברך את שמך על אחת מאלף אלף אלפי אלפים רבי רבבות... ועמנו ממצרים גאלתנו ה' אלקינו ומבית עבדים פדיתנו ברעב זנתנו ובשבע כלכלתנו מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו ומחלים רעים ונאמנים	ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע פודה ומציל ומפרנס ומרחם בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך עוזר וסומך אלא אתה... בכל התושבחות... וה' ער לא ינום ולא ישן... המשיח אילמים והמפענח נעלמים ולך לבדך אנחנו מודים... ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע ועינינו מאירות כשמש וכירח וידינו פרושות כנשרי שמים ורגלינו קלות כאילות אין אנו מספיקין... ולברך את שמך מלכנו על אחת מאלף אלפי אלפים ורוב רובי רבבות... עמנו ועם אבותינו מלפנים ממצרים גאלתנו ה' אלקינו...

⁴¹ אולי לא לעיכובא והזכיר רק כדי לומר שהתי"ו בחיריק

דליתנו... מגוזלו מי ידמה לך ומי ישוה לך... בפי ישרים תהלל ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתרום ובקרב קדושים תתהלל... ישתבח... ברכות והודאות מעתה ועד עולם בא"י אל מלך גדול בתשבחות... מלך אל חי העולמים	ובלשון חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל... ובכן ישתבח... ברכות והודאות מעתה ועד עולם בא"י אל מלך גדול בתשבחות... מלך אל חי העולמים	ומחללים רעים ורבים דליתנו... מגוזלו שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב ותושיע... בפי ישרים תתרום ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתהלל... ישתבח... ברכות והודאות מעתה ועד עולם בא"י אל מלך גדול בתשבחות... מלך אל חי העולמים		
--	---	--	--	--

מהשוואה פשוטה זו עולה בבירור שהנוסח העיקרי בסידור זה דומה ברובו לנוסח אשכנז, למעט מקומות שע"פ האר"י יש לנהוג דוקא כנוסח הספרדים אחרת, כדוגמת "ברכנו" ו"ברך עלינו"⁴². מסתבר מאוד שר' מאיר פופירש שמע מרבו, רבי יעקב צמח, את הדברים שכתב בזר זהב, או לפחות את רוח הדברים⁴³, ואף על פי כן הסידור שכתב אינו זהה לנוסח הספרדים בו התפלל האר"י⁴⁴ ברוב הדברים.

יחס גדולי החסידות ל'שער הכולל'

נראה כי המקור הראשון בין גדולי החסידות על חשיבות התפילה בנוסח האר"י הוא מדברי המגיד ממזריטש⁴⁵:
 בנידון מה שיש נוסחאות שונות בענין התפילה ונסתפק השואל האיד לנהוג בנפשו. ודברים כאלו אי אפשר לבאר בכתב. אמנם זאת כבר נודע שאמרו רז"ל (שקלים פ"ו מ"ג) י"ג השתחויות היו במקדש כנגד י"ג שערים, ונרמז גם כן ביחזקאל לעתיד אי"ה שער ראובן וגו', כי אז תהיה קדושת ירושלים כקדושת המקדש העבר. והנה הי"ב שערים הם שער לכל שבט. וידוע (מכילתא בשלח טו, יז) שביהמ"ק שלמטה מכוון נגד בית המקדש שלמעלה, ונמצא שיש לבית המקדש שלמעלה גם כן שער לכל שבט, כמבואר בכתבי קודש האריז"ל וכנגדן היו השתחויות שהן המשכות כנודע לבאי בשערים כתבי האריז"ל.
 והנה ענין התפילה הוא כדי שיוכל כל אחד לעלות בשער שלו, כי התפילה היא סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, ויש לכל שער צירופים מיוחדים, לכן יש נוסחאות שונות. והנה השער הי"ג הוא למי שאינו מכיר את שבטו ואינו יודע באיזה חצר יבוא לחצר המלך, לזה מכוון שער הי"ג, והוא כנגד תיקון הי"ג שהוא יונקה, שהוא מקבל מכל הי"ב תיקונים, וזה לשון ונקה, שהוא מנקה קבלתו מכל י"ב תקונים, וד"ל.
 והנה האלקי האריז"ל בהיות נהירין ליה שבילי דרקי, לימד דעת את העם למי שאינו מכיר את שבטו ותיקן וליקט מכמה נוסחאות כידוע לבקאים, ואם ישאל השואל לאיזה צורך הם י"ג שערים, הלא הי"ג הכולל היה די בזה, התשובה בזה, כי בזמן שהיו יודעים כל שבט ושבט נוסח השייך לכל שבט ושבט, בוודאי היה יותר טוב לכוון בשער שלו, והטעם כמוס עמדי. ונרמז קצת ע"י נעים זמירות ישראל בתפלה לעני כי יעטוף. אמנם בזמן הזה שאין יודעים השבטים, ואין ידוע הנוסח השייך לכל שבט ושבט, יאחז כל אחד דרכו של נוסחאות האריז"ל השווה לכל נפש. ולכן יהיה לעתיד רק י"ב שערים בירושלים כמפורש ביחזקאל, כי יהיה ידוע כל שבט ושבט. יהי רצון שנזכה לראות במהרה בימינו, אכ"ר.

⁴² מעניין לציין שדוקא ר' לייב שוחט בהגותיו מביא את נוסח הספרדים בחלק מהמקומות, אע"פ שלא הוזכרו בדברי האר"י.

⁴³ מכך שבעל המשנת חסידים מביא אותם אפשר להסיק שדברים היו ידועים, ומסתבר שלפחות תלמידו של ר' יעקב צמח ידע אותם.

⁴⁴ שהוא ונציאה רפ"ד, כדלקמן.

⁴⁵ מגיד דבריו ליעקב אות קלג [הוצאת קה"ת], ובספר תורת המגיד, עניני תפילה.

המגיד הוא הראשון שמורה הוראה מפורשת וכללית: "יאחזו כל אחד דרכו של נוסחאות האריז"ל השווה לכל נפש". חשוב לציין: המגיד לא ממציא דבר חדש, יסוד הדברים כבר נאמר לפניו. הוא גם לא ממציא מונח שנקרא נוסח האריז"ל או סידור האריז"ל, משום שגם אלה היו קדמו לו בכמאה שנים, בהעתיקות רבות ושונות ברחבי אירופה. החידוש בדבריו של המגיד הוא ההוראה הכללית והגורפת שכולם צריכים לכתחילה להתפלל בנוסח זה. כדברים אלה כותב צעיר תלמידיו, רבי שניאור זלמן מלאדי⁴⁶:

בענין נוסח התפילות, י"ב שערים יש וכל שבט ושבט יש לו נוסח שלו בתפילה, ועל ידו נעשה עליית נשמותינו, והשער הי"ג כולל כל הי"ב שערים אשר כל שבט ושבט יוכל להעלות בו, שכן נאמר לעתיד יבואו הי"ב שבטים דרך י"ב שערים בירושלים, כל אחד בשער שלו. וכאשר לעתיד בגשמיות כן בזמן הגלות בעבודה, והוא נוסח בתפילות אשר ע"י התפילות מתעלים נשמותיהן של ישראל. ובהיות כל ישראל ערבים ומורכבים מכמה שבטים, ואין אדם יודע מאיזה שבט הוא, תיקון האריז"ל נוסח התפילה מלוקט מאשכנז ומספרד ומשאר נוסחות בענין שכפי תיקון נוסחתו הוא משער הי"ג שכל ישראל יכולים לעלות בו, וד"ל. וע"י הכוונות וגיימטריות נוכל להבין תיקון נוסחתו איזה תיקון יוכשר בעיניו, כמו שמבואר במקום אחר מ"מי כמוך עד גאל ישראל מ"א תיבות, ואי אפשר אלא בענין שאין בנוסחתו 'צור ישראל' עד 'ונאמר גואלינו', לפי שצור ישראל הוא בקשה, ובכל שלפני שמונה-עשרה אינם רק סידור שבחיו, וכדאמרו רז"ל דצלותא גואל ישראל ודסדורא גאל ישראל, לשון הוה ועבר כמו גואלינו כו'. וכן בערבית 'ונאמר כי פדה'. ואין לומר בשחרית 'והתקין מאורות' ולא 'אור חדש'. תיקון האריז"ל צריך לומר 'והביאנו לשלום' אף לפי נוסחת האריז"ל לומר מקודם ורחמך כו', מהרה אין צריך לומר, שאמר כבר מהרה, וד"ל. בעל התניא מבאר כאן גם מה הדרך לדעת מהו נוסח האריז"ל: ע"י כוונות התפילה וגיימטריות שכתב האריז"ל אפשר להבין באיזה נוסח יש להתפלל, שהוא דוקא בנוסח כזה שמסתדר עם הכוונות והגיימטריות. דברים אלו, בתוספת נופח, הביא גם רבי נפתלי מראפשיץ⁴⁷:

אמרו ז"ל שט"ו באב יום שהותרו השבטים לבוא זה בזה. ענין על דרך שכתב האריז"ל בענין נוסחאות התפילה, **שנוסח ספרד הוא השער הכולל** י"ב שערים של התפילה, שכל שער נגד שבט אחד, ולכן מי שאינו יודע שבטו יתפלל בנוסח הנ"ל שהוא שער הכולל. והנה **עיקר שער הכולל הנ"ל הוא בארץ ישראל**, מיום זה שפסקו מתי מדבר והיו רוצים לבוא לארץ ישראל הותרו השבטים לבוא זה בזה, כי כולם נתיחדו בשער הכולל.

שני דברים נתחדשו בדבריו: ראשית, כתב שנוסח ספרד הוא השער הכולל. אמנם אין נראה שכוונתו לנוסח הספרדי ממש אלא לנוסח האריז"ל שהיה מקובל באירופה וכונה נוסח ספרד⁴⁸. שנית, כתב ששער הכולל הוא בארץ ישראל. דברים אלו מבוארים יותר בדברים אחד מרבתי, 'היחזקה' מלובלין⁴⁹:

כי מסתמא באיזה מנהג שחושקים שורש נפשם הוא מאותו שער, ומכל שכן מי שחושק מנהג ספרד שקיבלו מהאריז"ל הכוונות עליהם, והוא כולל כל השערים, ועל כן מתפללים כן בארץ ישראל, וכמו שכתב במשנת חסידים דמי שאינו יודע מאיזה שער שורש נפשו יתפלל במנהג הספרדים.

כאן הדברים אינם מובאים כהוראה כוללת אלא למי שחושק להתפלל בנוסח זה. מתוך הדברים נראה שנוסח זה הוא הנוסח הכולל, ולכן מתפללים בו בארץ ישראל, שהיא עצמה כוללת את כל ישראל. בדבריו מודגש עוד יותר שיש להתפלל במנהג הספרדים, שבו התפלל האריז"ל וסידר עליו את כוונותיו. עוד בענין שייכות שער הכולל לארץ ישראל כתב רבי אברהם דוד מבוטשאטש⁵⁰:

שהנוסח שבסידור האריז"ל הוא מסגנון שער הכולל, ושמעתי שיש כוונה בסגנון נוסחאות כנ"ל, שע"י השווי עם עם בני ישראל שמתפללים בארץ ישראל הקדושה כולם בנוסח זה יש התכללות עמהם יחד, ועל ידי זה עולים התפילות מהר דרך ארצנו הקדושה ומתקבלים לטובה.

שתי תשובות חשובות בענין זה מובאות מרבי אלימלך מליז'נסק⁵¹. הראשונה היא תשובה שהוא כותב לשואל:

ומה שכתב מעלתו אם לשנות הנוסחא ולהתפלל בנוסח ספרד, מיום עמדי על דעתי בידיעת ספר ראיתי וגם שמעתי שהיו מתפללים בנוסח ספרד, גם רבתי ספרו לי שהיה בימיהם וקודם להם אנשים צדיקים שהיו

⁴⁶ מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים עמ' תקפא.

⁴⁷ זרע קודש, ט"ו באב.

⁴⁸ אלא אם כן יוכח שאכן התפלל בנוסח הספרדים, מה שלא מסתבר.

⁴⁹ זאת זכרון (עמ' כז במהדורת מונקאטש תר"ב).

⁵⁰ סידור דעת קדושים, תהלה לדוד, תפילת עמידה ד"ה לעומתם

⁵¹ בסוף ספר נועם אלימלך בחלק מהמהדורות.

מתפללים בנוסח ספרד רק שהיו עדיין מעטים בימיהם. והנה אני לא הבנתי את הנוסחא הנ"ל, עתה הנה נא זקנתי הבנתי התועלת והמעלה של אותה הנוסחא עד שבלתי אפשרי להעלות על הכתב גודל מעלתה, גם אם הייתי מבטא בשפתי איני יודע בבירור אם היה אפשר שיבינו. אך צריך שיהיה המתפללים בנוסח הזה פרושים מדרכי העולם, הראשון מהפרישות שלא להוציא שקר מפיו ושלא להיות מקלל את חבירו אפילו בני ביתו בשום פעם, גם שלא יקפיד עליהם, אפילו הקפדה בלב, ושלא להוציא שבועה מפיו ושלא להיות לו קנאה וחמדת ממון, ומדת גאווה. בלתי אפשרי להעלות על הכתב גוונתי כידוע לכם שאני מוכיח עצמי תמיד ומבייש עצמי ברבים כדי להוציא מכח אל הפועל. ושלא להיות משתכר בשום פעם בשום משקה המשתכר כי אם מעט לצורך. מה גם שיהיה מרגיש בעצמו באמת שאין לו שום מנוחה מדאגות מצרות ישראל ולבו כואב ומיצר עליהם מבלי הפוגות עד שמגודל הצער בלתי יכול להתאפק מלהתפלל עליהם בינו לבין עצמו אף שאינו ראוי והגון בעיני עצמו על כללות ישראל, ואפילו על שונאיו, אם לא שיראה מהם שעובדים על מצוות עשה או לא תעשה. ועיקר שיהיה למדן עכ"פ גמרא ותוספת ופירוש רש"י ושאר דרכי הקודש, כמבואר בספר עץ חיים. ועיקר אהבת חברים ודיבוק חברים, ומי שאין בו כל המדות הללו בודאי אינו מכת זן, ומי שיש בו כל המדות הללו אותם בני אדם ראוי וטוב להם להתפלל בנוסח ספרד, הגם שידעתי בכס שאינכם עדיין במדרגה זו ככל הצורך, אעפ"כ מחמת שאני רואה שנפשכם חשקה מאד ומתאמצים מאד לבוא לעבודת הבורא יתברך באמת הבא לטהר מסייעין לו. והנוסחא זו גם כן מסייע שתוכלו להחזיק בעבודתו יתברך שמו באמת, כיון שאתם משתוקקים לבא באמת להמדה הנ"ל. ואם לאו, חלילה להתפלל בנוסחא הנ"ל...

רבי אלימלך מעיד על עצמו שרק בסוף ימיו הבין התועלת שיש בנוסחא זו. כנראה שלא שמע מרבו המגיד את הדברים שמובאים בספר מגיד דבריו ליעקב⁵². כאן נראה בבירור שנוסח ספרד הוא נוסח סידורי האר"י שנפוצו באותה תקופה באירופה, שכאמור רוב הנוסח שבהם היה דומה לנוסח אשכנז. הוא מוסיף גם תנאים רבים למבקש להתפלל בנוסח זה, שוללי תנאים אלו "חלילה להתפלל בנוסח זה".

תשובה נוספת מצטט ממנו בנו :

ושאלתי אבי אדוני ומורי נ"י שיאמר לי מפני מה משנים הנוסחאות שבתפילה, והשיב לי כך : הלא הבית יוסף ז"ל שהוא ראש לכל הפוסקים הוא ז"ל מביא אלו הנוסחאות, ואחר כך בא הרמ"א ז"ל, שהוא גם כן ראש לכל הפוסקים, איזן וחיקר כל התיקונים על מכוונם בפני כללות ישראל וראה בנוסחא זו שהוא אור גדול ואין העולם כדאי להשתמש בו, והעמיד לנו נוסחא אשכנזית שהוא דבר השווה לכל נפש כערכנו. אבל לפני הצדיקים אלו אשר רחצו מצואתם ומדקדקים על עצמם כחוט השערה ודאי לא היה כוונתו ז"ל עליהם לבטל אותם מלהתפלל בנוסחא זו שכתב הבית יוסף ואלו דברי אלקים חיים. ואם תקשה לך הלא יש כמה אנשים שאינם במדרגה זו כאשר כתבתי ואף על פי כן מתפללים בנוסחא זו ומתחברים לחסידים עליונים וגם הם נקראים בשם חסידים... והנה כל ישראל לא היו יכולים בודאי שיהיו כולם במדרגה זו של משה ושיקבלו התורה על פי מדרגת הנבואה, אך מחמת שהאמינו במשה והתקשרו בו והוא היה משפיע עליהם רוח קדושה, והיה כאלו הם גם כן במדרגה זו, ועל ידי זה יכלו כולם לקבל התורה על ידי אחדותם והתקשרתם במשה, והנמשל מובן מאליו.

כאן מסביר רבי אלימלך את המעלה הגדולה שבנוסח ספרד, שהאר"י גילה את הסודות שבו, ואת הסיבה להעמדת נוסח אשכנז במקומו. עוד מוסיף כאן שגם מי שאין בו את המעלות הרמות הנדרשות למתפלל בנוסח זה, די בכך שהוא קשור לצדיקים בעלי מדרגות אלו.

בשו"ת דברי חיים⁵³ ביאר מדוע נוסח ספרד שייך לכל תלמידי הבעש"ט, ולא רק לצדיקים :

אך באמת רבותינו הקדמונים היו גדולי בעלי קבלה... וכן גם כן הר"ת והר"י היו מקובלים גדולים וכן שארי בעלי תוס' כגון רבינו יהודה חסיד ותלמידו הסמ"ג ור"י מאורלייניש כידוע בתשובה מן השמים ולכן המה ידעו שורש נשמתן ונשמת תלמידיהם כי המה שרשם מנוסח אשכנז והמוני עם המה מתפללים לתומם וגם אולי ידעו גדולי הראשונים שגם כל הדור היי משבט זה נפשם השייך לשער נוסח אשכנז. אך בבוא האר"י הקדוש והכין שער הכולל לכל מי שהוא משבט שיהיה והיה מתקן נוסח תפילת האר"י ז"ל, ולכן כתב משנת חסידים דמי שלא ידע שורש נפשו יתפלל בנוסח האר"י ז"ל. אך לאחר שנחית עיר וקדיש מן שמיא הבעל

⁵² הדבר מסתבר שגם לא ראה אותם, כיון שמנוסח הדברים שם נראה שמדובר במכתב שכתב המגיד לאדם מסויים, וגם הספר מגיד דבריו ליעקב הודפס לראשונה בשנת תקמ"א, שש שנים לפני פטירתו של רבי אלימלך שנפטר בשנת תקמ"ז.

⁵³ אורח חיים חלק ב סימן ח.

שם טוב ז"ל... שמן השמים נשלח לתקן דורו והבין ששורש נשמתו אינו משער נוסח אשכנז ולכן אחז בנוסח האר"י ז"ל, וגם ראה שמזמנו ואילך כמה נפשות שראוים לאחוז בנוסח האר"י ז"ל, ולזה תיקן שיתפללו הנוהים אחריו בנוסח האר"י ז"ל. וכן הנהיגו אחריו ראשי הדורות הקדושים, תלמידיו ותלמידי תלמידיו גאונים גדולים בנגלה ובנסתר. ולכן כל המאמין בבעל שם טוב ובתלמידיו ראוי לאחוז בנוסח האר"י ז"ל ומיניה לא יזיע.

הדברי חיים אומר שהבעש"ט עצמו שינה וקבע שיש להתפלל בנוסח ספרד. אמנם המקור הראשון שמצינו הוא בדברי תלמידו המגיד ממזריטש, אך מסתבר מאוד ששמע אותם מרבו הגדול, שכל דבריו קיבל ממנו.⁵⁴

בעל ה'מנחת אלעזר' ממונקאטש מתאר תופעה שהייתה בתקופה מאוחרת יותר, שכמה מגדולי החסידות שינו את הנוסח באופן דומה יותר לנוסח הספרדים, והוא קובל על כך.⁵⁵

על כן לא ידעתי מאיזה טעם שינו איזה צדיקים וחסידים הרבה, וגם מרביתנו וזקנינו הקודמים ז"ל, שהוסיפו הרבה בתפלות י"ח... וההוספה היא רובם ככולם מנוסח הספרדים שהוא מה שקורין פרענקין. ובאמת לא זה קבלנו עלינו, אדרבא לנו האשכנזים אסור לשנות לנוסח הספרדים הנוכח, רק שאנחנו קבלנו מרביתנו תלמידי הבעש"ט הקדוש ז"ל להתפלל בנוסח רבינו האר"י הקדוש ז"ל שהוא שער הכולל, כנודע משו"ת דברי חיים. היינו שהאר"י ז"ל בירר נוסח זה משתי הנוסחאות, ומותר לשנות לנוסח זה מכל הנוסחאות.

הוא מדגיש שנוסח שהאר"י אינו הנוסח הספרדי בדוקא, אלא מבורר משתי הנוסחאות. וכן כתב גם בשו"ת דברי חיים.⁵⁶

אך הכוונות והנוסח שבסידור מהאר"י ז"ל אינו כולו נוסח ספרד, כידוע למעיין בספרי נוסחאות המדויקות להאר"י ז"ל, וסידורי ספרד בכמה מקומות משונה מנוסח האר"י ז"ל. וזה לשון משנת חסידים ז"ל בהקדמתו קודם תפילת ערבית: ... ואם לא ידע אם בנפשו הוא המנהג שתפסו אבותיו נוח לו שיתנהג במנהג המובחר שקבל הרח"ו כוונותיו עליו מהאר"י ז"ל, שרובו הוא על סדר תפלת הספרדים לתקן תיקון הצריך למעלה, עכ"ל. הרי דלא כולו הוא נוסח ספרד, וב'ברוך שאמר' הזהיר שלא להוסיף על מנהג אשכנז, הרי דנוסחתו לא היה מפני שהוא ספרדי רק הוא בירר הסולת.⁵⁷

ועוד כתב שם שהחילוק בין נוסח האר"י לנוסח אשכנז הוא "מעט מזער, כידוע". אמנם הוא עצמו הביא את דברי ה'משנת חסידים' שכתב שנוסח האר"י "רובו הוא על סדר הספרדים", אך יתכן שכוונתו שנוסח האר"י המצוי בידיהם, שאינו לגמרי כנוסח הספרדים אלא רק בדברים העקרוניים שעליהם אמר האר"י שהם לעיכובא, וכנ"ל, ובזה באמת אין הבדל גדול מאוד מנוסח אשכנז.

מצינו מקור נוסף המשיך את שינוי נוסח התפילה לבעש"ט עצמו.⁵⁸

אמר⁵⁹ ששמע מרבי יעקב שמעון בן הרב ז"ל⁶⁰, שהבעש"ט ראה שצריך להתפלל בכוונות, ולא מצא כוונות אחרות כי אם של האר"י ז"ל, והצריכו להתפלל ע"פ כוונות הנ"ל, על כן אין להתפלל כי אם בנוסח האר"י ז"ל דפוס לבוב⁶¹ או בסידורו של רבי שבתאי, ולא בנוסחאות האחרות שבסידורים החדשים.

⁵⁴ נשמתין חדתינן להגר"מ מורגנשטרן שליט"א, בראשית, ויגש, אות מא.

⁵⁵ מאמר מוסח תפילה אות א.

⁵⁶ שם.

⁵⁷ בהמשך דבריו שם כתב "הלא עיקר החילוק בין נוסח אשכנז לנוסח ספרד הוא בברוך שאמר קודם הודו... ובשמונה עשרה ידוע שאין חילוק בברכה ומטבע ח"ו רק איזה שינוי מלות". ועיין מש"כ ע"ז בשו"ת דברי יואל (או"ח ט, ג): "וסידור הענינים לאו מילתא זוטרתא הוא, וכמה קולמוסין נשתברו אם לשנות בנוסחאות ספרד ואשכנז, וכתב המשנת חסידים שאין לשנות מנהג אבות בעיקר התפלה... וכן הוא בהקדמת פע"ח מהאר"י זצוק"ל... ואך בנוסח האר"י ז"ל הכין שער הכולל שראוי לכל אחד ואחד. ובדברי חיים ח"ב או"ח סימן ח' האריך בכל זה, וכתב באמצע התשובה שעיקר החילוק בין נוסח אשכנז לנוסח ספרד: הוא בברוך שאמר קודם הודו יעיי"ש. והרי דאף במה שאין בו שינוי אלא בסדר הדברים מה להקדים ולאחר, יש בזה ענינים נשגבים להבין שורש נשמתו במי שרוצה לעשות איזה שינוי, הגם שיש עוד כמה שינויים בין נוסח אשכנז לספרד גם בעיקר הנוסחא, אבל מלשון הדברי חיים ז"ל מבואר שעיקר השינוי הוא שינוי הסדר". מוכח מדבריו שאכן הבין בדעת הדברי חיים שהשינוי העיקרי הוא בשינוי סדר התפילה, וזה עיקר נוסח האר"י – סדר הדברים, ולא בהכרח המילים עצמן. אמנם עיין שו"ת דברי יציב (ליקוטים והשטות סימן טז) שכתב שהדברי חיים הזכיר דוקא את הקדמת ברוך שאמר להודו כיון שנוגע להלכה, דהוי כעין הפסק בפסוקי דמזמרה, ולזה הזכיר זאת במיוחד.

וחשוב לציין בהקשר זה את דברי האדמו"ר האמצעי מליובאוויטש (נר מצוה ותורה אור, שער האמונה, פרק נה) שכתב: "וכמו שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ח"י ברכות על הסדר, שיהיה כולל כל השבטים והוא שער הי"ג, כך האר"י ז"ל תיקן בנוסח הברכות שלפני קריאת שמע ובפסוקי דמזמרה וקודם לכן הכל באופן שיעלו בו כל נשמות ישראל שהוא בחינת שער הי"ג, וד"ל". משמע מדבריו שעיקר התיקון שבנוסח האר"י הוא בחלקי התפילה שקודם תפילת עמידה.

⁵⁸ אמרי פנחס השלם, שער סדר היום, סא.

⁵⁹ לא ברור האם הכוונה לרבי רפאל מבערשיד או לרבי בנימין זאב הלוי מבאלטא, שניהם תלמידיו המובהקים של רבי פנחס מקוריץ.

אמנם כאן מודגש ענין התפילה בכוונות, אך מהמשך דבריו נראה שמחשיב גם את עצם הנוסח.

שיטת ה'שולחן הטהור' מקומארנא: לא לגמרי כנוסח האר"י

מכל המקורות שהובאו עד כאן נראה שהבעש"ט ותלמידיו קיבלו את כל נוסח האר"י, שהוא השער הכולל, ובנוסח זה ציוו על כולם להתפלל. אמנם הוכח ש'נוסח האר"י' הכוונה ליסודות והעקרונות שהעמיד האר"י בעניין התפילה, ולא דוקא למילים המדויקות אותן אמר האר"י עצמו. אמנם בעל ה'שולחן הטהור' מקומארנא⁶² טוען שלא את כל נוסח 'שער הכולל' של האר"י קיבל הבעש"ט, אלא רק דברים שציוה האר"י בדוקא⁶³:

כי גם הסדר שלנו מסודר ברוח הקודש, ומה שלא ציוה מרן האר"י בדוקא אין לשנות מסדר האשכנזים, ואני מתרעם על הרבה ענינים שיש איזה טיפשים שאומרים סדר הספרדים, כגון בהפטרות וכיוצא בו, וכי מה לנו ולספרדים ואנחנו מבני בניהם של חסידי אשכנז אשר כל מנהגים שלנו וסדר התפלות נתייסדו ע"פ בעל רוח הקודש יורדי המרכבה, רבינו שמעון הגדול ובעלי התוספות ורבינו שמואל הנביא ובנו רבינו יהודה החסיד ור' אליעזר בעל הרוקח והקדוש מרן מהרי"ל, אשר הקטן היה יכול להחיות מתים ולברוא שמים וארץ, והם מנו כל האותיות שבסדר התפלה ע"פ סודות ורזין עלאין, ולמה לנו לשנות מנהג אבותינו הקדושים חכמי האשכנזים. אלא שירד עיר וקדיש מלאך אלקים קדוש רבינו יצחק אשכנזי, מבני בניהם של אשכנזים מצד אביו, ומצד אמו היה מבניהם של ספרדים, והוא בירר ברוח קדשו סדר התפלה בלול מנוסח אשכנז וספרד ומשאר נוסחאות, ואמר שכל שבט עולה תפלתו בשער שלו ע"י שמות ויחודים שרמזו בנוסח הזה, ונוסח של מרן הקדוש האר"י הוא משער הכולל כל השערים. אבל אעפ"כ מרן אלקי הקדוש האר"י היה מתפלל בימי נוראים בבית הכנסת של אשכנזים, ולא שינה אפילו אות אחת אפילו מנהג אחד, חוץ מארבע 'ובכן', ומאה קולות שהיה תוקע ע"פ הלכה ברורה, ומנהג אשכנז בזה אינו נכון. ולכן כל הקדושים שהיו אחר מרן האר"י לא שינו מסידור אשכנז אפילו אות אחת, חוץ מארבע 'ובכן' והתקיעות וסדר הנענועים בלולב שהוא פלוגתא, ודעת מרן מכריע ברוח קדשו, וכן עוד איזה דברים מועטים. עד שעמד מרן קודש קדושים איש אלקים קדוש ונורא ער וקדיש רבינו ישראל בעש"ט, וסידר תפילתו בכמה דברים ע"פ דעת מרן האר"י ז"ל ובכמה דברים תפס מנהגינו מנהג אשכנזי, וכל אחד אבאר במקומו כפי הקבלה. אף שבכמה דברים מנה האר"י את האותיות אעפ"כ לא שינה מרן הריב"ש זצ"ל את סדר אשכנזי, כי כל נוסח אשכנזי נתייסד ע"פ רזין עלאין גם כן... לכן אני מזהיר לחברי אוהבי נפשי שאל ישנו שום דבר מנוסח אשכנזי חוץ ממה שאבאר כאן ע"פ קבלת מרן הריב"ש.

וכדברים אלו הוסיף וכתב⁶⁴:

דעו לכם אחי שנוסח אשכנז נתייסד כל אות ואות ע"פ רזין עלאין והתפללו בזה הנוסח רבינו שמעון הגדול ורבינו משולם ורבינו גרשון ורש"י וכל בניו בעלי התוספות ותלמידיהם ורבינו אליעזר הרוקח ורבינו שמואל הנביא ובניו ר' יהודה החסיד, אשר כל אחד בפני עצמו היה יודע אותיות שנבראו בהם שמים וארץ, ולברוא עולמות ולשנות כל הטבעיים, והיה להם עליות כמו לרבי עקיבא וחבריו, ומי הוא אשר מלאו לבו לשנות דבר קטן מנוסח זה אשר הוא מלא אור. עד שעמד אור המאיר לארץ ולדורים אלקי קדוש קדושים רבינו יצחק לוריא זצ"ל שהיה אביו אשכנזי ואמו ספרדית מארץ מצרים, והיה מדרגתו גדול מן הנביאים, לא נראה ולא נשמע מדרגות גבוהות כאלו אף בימות התנאים, ולא נתגלה מדרגתו חלק מאלף אלפי אלפים ממש בלי גוזמא, והוא היה מכריע באיזה ענינים כנוסח ספרדי ובמעט ענינים כנוסח אשכנזי, בנוסח ברוך שאמר ועוד הרבה כיוצא. אעפ"כ מרן הקדוש דרכו היה בימים נוראים להתפלל בבית הכנסת של אשכנזים, שהיה רוצה לומר התפלות והפיוטים של אשכנזים שכולם ברוח הקודש נתייסדו, לכן היה מתפלל בעת ההוא בקביעות בין האשכנזים ולא שינה דבר קטן מנוסח אשכנזי, ואמר ברוך שאמר קודם הודו. חוץ מארבע 'ובכן' והמאה קולות ועוד מעט ענינים אשר זה הכרח לכל נפש חי שיש בו דעת. וכשנגזר ארון הקודש לא היה מי שמלאו לבו בכל חכמי אשכנזים הקדושים שישנה את הנוסח האשכנזי, ובין חכמי הספרדים מיעטא דמיעוטא היו

⁶⁰ = בן רבי פנחס מקוריץ.

⁶¹ סידור האר"י לר' אשר מרגליות, לבוב תקמ"ח.

⁶² רבי יצחק אייזיק יהודה סאפרין מקומארנא, תקס"ו-תרל"ד. למד אצל רבי אברהם יהושע השל מאפטא, ואצל דודו רבי צבי הירש מזידיטשוב.

⁶³ שולחן הטהור סימן מו, זר זהב א.

⁶⁴ שם סימן סו, זר זהב ב.

מי שישנה נוסח ספרדי להתפלל בנוסח מרן, כי איזה קדושים מעט מן המעט. עד שעמד רבינו הקדוש אור ישראל... רבינו הרב ישראל בן אליעזר... והוא שינה באיזה דברים מנוסח אשכנז כדעת מרן האר"י, והיה זה ע"פ קבלת רבו המובהק אחיהו השילוני, וינהג כל בית ישראל אחיריו. אבל ברוב דברים ובכל מנהגים נהג כמנהג אבותיו הקדושים חכמי האשכנזים, וזה אחד שבאמת ויציב לא שינה דבר קטן מנוסח אשכנז חוץ משמונה 'אמת' המובאר בזוהר, וכל מה שמבואר בזוהר אסור לשנות כי הוא מקובל מאנשי כנסת הגדולה. ומה שחכמי האשכנזים לא קיבלו כך זה הי מחמת שבימי עזרא הם היו באשכנז ולא קבלו הסדר האמיתי... ומזה אני מתמה על הגאון מהר"ז בעל התניא ושו"ע, היאך מלאו לבו להסיר נוסח 'צור ישראל' ועוד כיוצא 'ברוך ה' לעולם ואמן ואמן' ושאר דברים אשר מרן אלקי ריב"ש זצ"ל היה אומרם בלא שום שינוי... והיאך מלאו לבו לשנות נוסח אבותינו ואבות אבותינו.

לכאורה הדברים עומדים בסתירה לכל המובא לעיל, שנוסח האר"י הוא שער הכולל ויש להתפלל לגמרי בנוסח זה, ואילו בעל 'שולחן הטהור' טוען שלא בהכל יש להתפלל כאר"י. אמנם נראה שבעצם כוונתו שווה לכוונת הדברים שהובאו לעיל: הבעש"ט ותלמידיו קיבלו את העקרונות והיסודות החשובים שבנוסח האר"י, שהם לעיכובא ועליהם נאמר שהם 'שער הכולל', אך לא כל דבר שהוזכר בדברי האר"י שייך לשער הכולל. ולכן מביא ראיה מכל שהאר"י התפלל בימים נוראים עם אשכנזים, ובנוסח שלהם, משום שלא כל סדר תפילתו של האר"י הוא שער הכולל אלא רק דברים מסויימים.⁶⁵

כפי שרמזו בדבריו שהובאו לעיל, הוא טוען שיש לו קבלה לגבי נוסח הבעש"ט, וכך הוא כותב בעוד כמה מקומות: "וכך נוסח מרן הריב"ש מקובל איש מפי איש. ולכן אני מזהיר לחברי אוהבי נפשי שאל ישנו שום דבר מנוסח אשכנז, חוץ ממה שאבאר כאן ע"פ קבלת מרן הריב"ש זצ"ל".⁶⁶ "אבל מנהגי ממנהג מורי דודי שאמר שמקובל איש מפי איש לוי".⁶⁷ "שכן שמעתי ממורי דודי רבינו צבי מזידיטשוב זללה"ה, וכל נוסחתו קיבל מקבלת מרן הקדוש הרב רבינו ישראל בעש"ט זללה"ה".⁶⁸

חשוב לציין את דבריו⁶⁹ לגבי הוספת נוסחאות מרובות⁷⁰:

ונוסח 'ומצפים לישועה' לא מצאתי לא בסידור ספרדים ולא בסידורי אשכנזים, ובודאי אסור להוסיף אות אחת בקביעות בתוך התפלה. ואם היה נמצא בנוסח ספרדי אין למחות, כי גם ספרדיים עדה קדושה מקובלין כל דבריהם איש מפי איש, אבל לבדות נוסח חדש כאב לב הוא.

מדבריו כאן נראה שכאשר יש נוסח קיים אין למחות ביד הנהגים כמותו, ואולי בגלל זה סובר שבני אשכנז לא צריכים לשנות ממנהגם לגמרי לנוסח האר"י, כי כל נוסח נתייסד ע"פ סודות ומקובלים איש מפי איש.⁷¹

⁶⁵ וכעין דברים המשנת חסידים שהובאו לעיל, שבדברים שיש אמת בשתי הנוסחאות כתב האר"י את הכוונות שבשתי הנוסחאות, ורק בדברים מסויימים שלל נוסחא אחת ובחר באחרת, וזה שייך לשער הכולל. והסברא בדברי 'שולחן הטהור' שהבעש"ט לא קיבל את כל נוסח האר"י – ביאר הגר"מ מורגנשטרן שליט"א [נשמתין חדתי, בראשית, ויגש, אות מט] שקיבלו מהאר"י רק הדברים שגילה בהם הכוונות, שהם הדברים הכלליים ששייכים לנוסח הכולל, אבל מה שלא גילה האר"י את סודות נוסח זה הוא רק הנוסח הפרטי ששייך לאר"י עצמו, שודאי ידע שורש נשמתו והתפלל ע"פ הנוסח הפרטי ששייך לשבט שלו, אבל לא שייך לנוסח הכולל. אך כתב שעדיין צ"ע, שהרי לעניין ברכו לאחר התפילה גילה האר"י סודו ואעפ"כ לא נהגו כן תלמידי הבעש"ט. ועוד יש להוסיף שהאר"י סבר שיש לומר בדוקא ברכ עליו בחורף וברכנו בקיץ, ואילו 'שולחן הטהור' לא הביא כן. היה מי שניסה להסביר שאכן הבעש"ט היה קרוב יותר לנוסח אשכנז, וכפי שכותב 'שולחן הטהור', אך המגיד סבר שיש להתפלל לגמרי בנוסח האר"י [ראה מאמרו של הרב יש"י הכהן, "אשכנז או ספרד?", מוסף עיתון במשפחה "קולמוס", תמוז תשס"ו], אך לא מסתבר לומר שהמגיד חלק בדבר עקרוני כל כך על רבו הגדול. גם לא נראה להסביר שה'שולחן הטהור' חולק על המגיד וכל תלמידיו, ועוד שהרי גם הוא מזכיר את יסודות דבריהם.

עוד היה מקום לומר שסובר כחתם סופר, שכתב (שו"ת חתם סופר חלק א סי' טו (ב)): "כי כל הנוסחאות שוות זו כזו וכל שיש בזו יש בזו אלא שאין אתנו יודע עד מה, ואנו מתפללין ע"ד מתקני תפלות ונוסחאות הללו כי כולם לדבר א' נתכוונו, כמו סגנון אחד לכמה נביאים ואין ב' נביאים מתנבאים בסגנון אחד [סנהדרין פ"ט ע"א] כי כל נוסחא ונוסחא אינה אלא סגנון אחד משונה מחברתה אבל הם עולים למקום אחד, וכשבא נר האלקים האר"י זצ"ל ואיון וחקר ותיקן כי הוא ידע תוכן הדברים, הוא העמיד בסידורו כל דבר על מכונו וגילה תעלומות של הנוסחא ההיא הספרדית יען כי היה ספרדי ואילו הוא היה אשכנזי או היה נמצא באשכנזים איש כמותו היה עושה כיוצא בזה בסידור אשכנזי". אמנם חולק על החת"ס במש"כ שנוסח האר"י הוא נוסח הספרדים, שהרי כתב שחידש נוסח המעורב משניהם, אבל היה נראה לומר שסובר כמותו שכל הנוסחאות נכונות ע"פ הסוד, ולכן אין לשנות מנוסח אבותיו, למעט כמה שינויים קטנים שהכניס הבעש"ט. אמנם גם זה לא יתכן, שהרי כתב בפירוש שנוסח האר"י הוא שער הכולל, מה שהחתם סופר לא מוכן לקבל בתשובתו, ועוד הוסיף שדברים שאמר האר"י בדוקא יש לנהוג כמותו ולא כנוסח אשכנז, וגם זה לא כחתם סופר. ועל כן נראה להבין בדבריו כנ"ל.

יש לציין שיתכן שבפרטים ובדקדוקי הנוסח ישנם הבדלים בין 'שולחן הטהור' לתלמידי המגיד שהוזכרו לעיל, וכפי שמשיג בדבריו על בעל התניא, אך הכיוון העיקרי שווה: הנוסח שהתקבל ע"י הבעש"ט ותלמידיו הוא רק העקרונות הכלליים והיסודות העיקריים, ולא כל דבר. עוד יש לציין, שבכל דרך שנבחר להבין את דבריו, הרי שההבדלים בינו לבין שאר נוסחאות החסידים הראשוניות אינם רבים, כפי שעולה מההשוואה המובאת לקמן.

⁶⁶ זר זהב סימן מו.

⁶⁷ זר זהב סימן קיז אות ב.

⁶⁸ שולחן נטהור סימן קטו.

⁶⁹ זר זהב סימן קיח אות ז.

⁷⁰ כנגד הטוענים שעדיף לנהוג כן, כפי שיבואר לקמן.

מעניין להזכיר כאן את דבריו של האדמו"ר רבי פנחס מנחם אלתר מגור זצ"ל, בעל 'פני מנחם', במכתב⁷²:
אני רגיל ומשתדל להתפלל בנוסח ששמעתי את אאמו"ר זצ"ל⁷³ מתפלל... כעת נדפס סידור 'היכל ברכה'
קאמארנא⁷⁴, והוא דומה מאוד לנוסח שבו אני רגיל להתפלל, וששמעתי את אאמו"ר זצ"ל מתפלל, אבל גם
הוא לא בדיוק. והלואי ואזכה להתפלל בלב שלם ובדביקות כמוהו, ולכל הפחות אני משתדל לנוסח שלו.

סידור הבעש"ט וסידור המגיד

בספריית חב"ד-ליובאוויטש מצוי סידור המיוחס כסידורו האישי של הבעש"ט הקדוש. דבר המצאותו של סידור זה
התפרסם ברבים בשנת תרס"א, והוא נקנה ע"י האדמו"ר הרי"צ. לפני שנקנה, בחודש טבת תרס"ו, ניתן בהשאלה
לאדמו"ר הרש"ב, והרי"צ ערך רשימה⁷⁵ של תוכן העמודים, וממנה אפשר ללמוד מעט על נוסח תפילתו של הבעש"ט.
הרי"צ כתב ברשימתו בעיקר את תוכן העמודים שבסידור, ובמקומות מעטים ציין על שינויי נוסח מיוחדים. הוא
כמעט ולא נתן לאיש לעיין בסידור, ולצערנו אין ביכולתנו לעמוד מקרוב על הנוסח שבו. להלן מובאות נקודות חשובות
מתוך רשימתו של הרי"צ:

- ברכות השחר: אלקי נשמה, הנותן לשכוי, פוקח, מתיר, זוקף, מלביש, הנותן ליעף, רוקע, המכין, שעשה לי,
אוזר, עוטר, הנותן ליעף [פעם ב'], שלא עשאני גוי, שלא עשאני עבד, שלא עשאני אשה, המעביר, ויהי רצון
מלפניך וכו', יהי רצון וכו' שתצילנו.
- ברוך שאמר, הודו להוי', ברוך שאמר [פעם ב'], הודו להוי', מזמור שיר חנוכת הבית, למנצח בנגינות, מזמור
לתודה.
- אהבת עולם⁷⁶.
- בתפילת עמידה: קונה הכל⁷⁷, 'נקדישך'⁷⁸, ברכנו ה' אלקינו וברך עלינו⁷⁹, תשכון בתוך ירושלים עירך.
- בתחנון: לדוד אלקי ה' נפשי⁸⁰.
- תפלה לדוד.
- סיום התפילה: 'קוה', 'עלינו', 'אך צדיקים', הנחת תפילין דר"ת, שיר של יום.
- בשבת קדושת 'כתר'.

אם אכן מדובר בנוסח התפילה של הבעש"ט עצמו, הרי שמהדברים המובאים כאן עולה כפי שהתבאר לעיל: לא
מדובר בנוסח הספרדים, אלא נוסח שבו בוכנסו היסודות העיקריים והחשובים של נוסח האר"י⁸¹. אמנם יש לציין
שיתכן שאין זה סידורו של הבעש"ט, ועוד יתכן שלא התפלל בדוקא מתוך הנוסח שבו והוא נועד בעיקר לצורך
הכוונות שהיו בו.

ע"פ המסורת החסידית, ביקש המגיד ממזריטש מתלמידו, רבי ישראל 'המגיד' מקאזניץ, לערוך את סידורו. בשנים
האחרונות נמצא סידור זה, בו עשרות הגהות של המגיד מקאזניץ, ונוסף עליהן עוד עשרות הגהות בכתב יד שונה,
שזוהה ככתב ידו של בעל התניא. אמנם גם סידור זה לא ניתן לעיון הציבור, כך שאין בידינו לברר את נוסח התפילה
של המגיד⁸².

⁷¹ למעט הדברים העיקריים והיסודיים שהם בדוקא, וכנ"ל.

⁷² נעתק בתוספת לגליון 'המודיע' י אדר תשס"ו סוף עמ' לא. וראה בספר "הסידור" עמ' רעג-רעד.

⁷³ האדמו"ר רבי אברהם מרדכי אלתר מגור זצ"ל, בעל 'אמרי אמת', בנו של רבי יהודה אריה ליב מגור זצ"ל, 'השפת אמת'.

⁷⁴ יצא לאור בבני ברק תש"נ, ע"י האדמו"ר מקאמארנא זצ"ל, בעיקר ע"פ דברי 'השולחן הטהור'. עמל רבות על דיוקו והוצאתו
לאור. ההשוואות כאן לנוסח קאמארנא נעשו ע"פ סידור זה.

⁷⁵ התפרסמה בשבועון 'כפר חב"ד' גליון 910.

⁷⁶ בין בחול ובין בשבת [ע"פ רשימת הרבי רמ"מ מליובאוויטש].

⁷⁷ ולא 'וקונה הכל'.

⁷⁸ ולא 'נקדיש' כבנוסח אשכנז.

⁷⁹ כנראה בחורף ברך עלינו ובקיץ ברכנו.

⁸⁰ ולא 'רחום וחנון' וכו'.

⁸¹ יש לציין שהדברים המובאים כאן מתאימים מאוד לנוסח שבסידור האר"י שערך ר' אשר מרגליות בשנת תקמ"ח בלבוב. וראה
בדברים המובאים לקמן בשם רבי פנחס מקוריץ לגבי נוסח זה.

⁸² על סידור זה עיין במאמרו של הרב יצחק ישעיה וייס, "הגהות כתי"ק בעל התניא על סידור המגיד ממזריטש".

מהו נוסח האר"י?

לנוסח האר"י יש עקרונות ויסודות רבים, שרובם הגדול ע"פ תורת הסוד. על כן נעסוק כאן בשני יסודות פשוטים, ששייכים מאוד ליסודותיו של נוסח ספרד.

מניין התיבות

בספר פרי עץ חיים⁸³ מופיע "סדר י"ח ברכות מהחברים", ובתוך הדברים מובא גם מניין התיבות המדויק שבכל ברכה בתפילת העמידה. היו שיחסו חשיבות למניין תיבות זה. למשל, בסידור האר"י של ר' אשר ובסידור תפלה ישרה-ראדוויל מופיעה מניין תיבות זה לצד כל ברכה, והנוסח שבהם תואם למניין זה, וכן ב"שולחן הטהור" מביא מניין זה. ה'מנחת אלעזר'⁸⁴ הסיק ע"פ מניין זה, שזוהי ע"פ רוב למניין התיבות שבטור⁸⁵, שרוב נוסח האר"י זהה לנוסח אשכנז. מסיבה זו הוא גם משיג על סידורו של בעל התניא, ש"לא שמר חוק מנין התיבות בשמונה-עשרה"⁸⁶. אמנם בהמשך דבריו⁸⁷ כתב ללמד זכות על אלו שאינם מדקדקים במניין התיבות:

אך לכאורה יש ללמוד זכות על המוסיפים האלו, לאשר בפרי עץ חיים נמצא זה מהחברים, וכיון שבשער הכוונות לא נמצא מנין התיבות אלו, וכן בפרי עץ חיים שהוא דפוס קארעץ (שנת תקמ"ב) לא נמצא זה, רק בפרי עץ חיים דפוס דובראוונא ולבוב. וכן במשנת חסידים לא נמצא מנין התיבות אלו, וכפי הנראה הוא מחמת שלא חשבם המשנת חסידים להעיקר שהם מהאריז"ל, רק מהחברים שהם שארי תלמידיו, ולא ממחרתיו ז"ל בעצמו.

ויש להוסיף על דבריו שמניין תיבות זה לא נמצא באף כתב יד של פרי עץ חיים⁸⁸. ובמקום אחר כתב סברא נוספת, אך השאיר בצריך עיון⁸⁹:

וזה יוכלו לדחוק לתרץ דמנין התיבות והכוונות עליהם המה נוספות מגורי האריז"ל שהיו מהם איזה אשכנזים, וכתבו לפי מנין התיבות שנמצא בטור כנוסח אשכנז, אבל יוכל להיות שאינם מהאריז"ל בעצמו. כי באמת בשער הכוונות שחיבר מהר"ש וויטאל לא נמצא כוונת ומספר ומניין התיבות אלו כלל, רק בסי' הכוונות ובפרי עץ חיים, וממנם בא בסידורי האריז"ל. ובה יונח כמה סתירות, כמו בברכת סלח לנו כתב בספר הכוונות תיבותיה כ' כנגד עשרים תיבות שיש מן ברכי נפשי את ד' ואל תשכחי וכו' עד המעטרכי חסד ורחמים, ובאמת יש כ"א תיבות (ע' סידור הר"י עמדין ז"ל). ואין לומר שנוסחו כי מוחל וסולח (ואז יש כ' תיבות), דהא כתב שם בספר הכוונות כוונה על תיבות אל (חסד) טוב (יסוד) אתה. ואם כן סתרי אהדדי. אלא ודאי שמנין התיבות עשרים נוסף אחר כך כנזכר, והיינו לפי נוסח אשכנז שאומרים כי מוחל וסולח יש בברכה זו כ' תיבות. וכן בברכת על הצדיקים כתב בספר הכוונות שם תיבותיה מ"ב כנגד שם מ"ב, עיין שם, ובשער הכוונות בנוסח התפלה המקובל מהאריז"ל כתב לומר שארית עמך בית ישראל ועל פליטת בית סופריהם, וכיון שאומר פליטת בית סופריהם על כרחך יש בו יותר ממ"ב תיבות. אלא בעל כרחך שמנין התיבות של הברכה אינו רק נוסף מגורי האריז"ל. אך עדיין צריך עיון, ומסתפינא לומר כזה, כי ממה שלא נמצא בשער הכוונות אין ראיה, כמו שנמצא כמה ענינים במהדורא תנינא בפרי עץ חיים שלא היה לפני המהר"ש וויטאל ז"ל בעת סדרו השער הכוונות, כמו שכתב החיד"א זצ"ל בשם הגדולים ובשאר חיבוריו. ונראה שהמניין תבות והכוונות עליהם הוא מה ששמעו מהאר"י החי בכבודו בעצמו.

נראה שמה שכתב ה'מנחת אלעזר' כלימוד זכות, סברו כן רבים שלא הקפידו על מניין התיבות. בעל התניא, למשל, לא הביא את מניין התיבות ולא התחשב בו. הוא עצמו נתן חשיבות גדולה לדברי ה'משנת חסידים'⁹⁰, ויתכן שמכיון שה'משנת חסידים' לא הזכיר את מניין התיבות שכתבו החברים, לכן גם הוא לא ראה צורך להתחשב בו⁹¹.

⁸³ מהדורת ירושלים תשכ"א, סוף שער העמידה, פרק כ.

⁸⁴ מאמר נוסח התפילה, אות א.

⁸⁵ אורח חיים, סימן קיג ואילך.

⁸⁶ שם אות ו.

⁸⁷ שם אות ב.

⁸⁸ תפילת חיים עמ' 92.

⁸⁹ שו"ת מנחת אלעזר חלק א סימן יא.

⁹⁰ "דודי זקני הגרי"ל ז"ל אמר לי משם רבינו הגאון ז"ל נייע וזי"ע (=בעל התניא) שהקפיד ביותר על ענין שלא יהיה שם כלה כשם חמותה משום שזה נתבאר במשנת חסידים, והמשנת חסידים לא העתיק רק דברי האריז"ל, אם כן מסתמא ראה זה בכתבי האריז"ל" (פסקי דינים צמח צדק, סימן קטז). ועיין באגרות קודש לאדמו"ר רמ"מ מליובאוויטש (חלק יב, עמ' שפט): "ואע"פ שיש בזה חילוקי לשונות בין המובא בפרי עץ חיים למשנת חסידים ולטעמי מצות, הנה יש להכריע כטעמי מצות ומשנת חסידים נגד לשון הפרי עץ חיים, כי "המשנת חסידים לא העתיק רק דברי האריז"ל, אם כן מבתמא ראה זה בכתבי האריז"ל" (פסקי דינים הני"ל), וכן כטעמי המצות לרח"ו מאשר בפרי עץ חיים, שיש שם גם מדברי החברים".

הסבר אחר כתב רבי אברהם דוד לאוואוט, בספרו שער הכולל על סידור בעל התניא. הוא מזכיר תחילה את דבריו של בעל התניא שכתב שהתיבות שבברכה אינן לעיכובא⁹²:

שאר נוסח הברכה לא נתנו בו חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות לא פחות ולא יותר, שאם כן היה להם לתקן נוסח כל ברכה במלות מנויות, וזה לא מצינו בשום מקום ולא הזכירו אלא המלות שיש הקפדה בהן. דברי בעל התניא אמורים לגבי ברכות באופן כללי, ולא דוקא לגבי ברכות תפילת העמידה, אלא שע"פ דבריו מבאר בעל 'שער הכולל' את המנין התיבות המופיע בספרים בתפילת העמידה⁹³:

מנין התיבות שבכל ברכה אינו מעכב, ובלבד שלא ישנה דבר שנזכר בגמרא (שו"ע אדמו"ר סימן סח בשם הרשב"א). בכל בו ובטור ובפרי עץ חיים ובסידור האריז"ל ועוד איזה סדורים מונים מספר התיבות שבכל ברכה וברכה, לפי הגרסאות והנוסחאות שהיו לפנייהם בסדורים שלפני כל אחד ואחד. וכתוב באבודרהם שיש מוסיפין תיבות ויש גורעין. לכן הנני כותב כאן את מספר התיבות בכל ברכה לפי הכרעת אדמו"ר בזה הסידור.

משמע מדבריו שמניין התיבות הוא סימן בעלמא, לזכירת הנוסח, ואין לו משמעות עצמית. על פיזה אפשר לומר שמניין התיבות שמופיע מהחברים הוא לזכירת נוסח התפילה שלהם, שקיבלו עליו את כוונות האריז"ל, אך אין ללמוד מכך שזהו נוסח האריז"ל עצמו בדוקא, או שיש להקפיד על מניין תיבות זה.

האם יש 'נוסח האריז"ל'?

כתב מהרח"ו בשער הכוונות⁹⁴:

ועתה אכתוב נוסח התפילה שקיבלתי ממורי ז"ל... וזה נוסח התפילה, כאשר קיבלתי ממורי ז"ל, וכדי שלא אאריך אכתוב סדורו כפי דפוס הסידור של כל השנה ממנהג ספרד, הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה. ובאופן דומה כתוב בפרי עץ חיים⁹⁵:

והנה דע, כי רצוני להגיה קצת הגהות שיש להגיה, והם מסודרים על מנהג הספרדים כפי נוסחות של סידור גדול של תפלת כל השנה, הנדפס בשנת רפ"ז⁹⁶ ליצירה, ואכתוב רק התיבות והמלות שצריך להגיה. ע"פ דברים אלו הוציא הרב דניאל מרדכי הכהן רימר בשנת תשס"ד ספר "תפילת חיים", שהוא "בירור נוסח האריז"ל, מיוסד ומסודר על הסידור הנדיר, סידור ספרד הנדפס בשנת רפ"ד, שבו בחר המקובל האלקי מהר"ר חיים ויטאל זלה"ה לקבוע עליו שינויי הנוסחאות אשר קיבל מפי רבו האריז"ל זלה"ה⁹⁷. הוא מאריך להוכיח כי מהרח"ו קיבל נוסח מדויק, מילה במילה, מרבו האריז"ל, ונוסח האריז"ל הוא נוסח שלם ומדויק שברובו דומו לנוסח סידור רפ"ד, למעט מקומות מסויימים בהם שינה מנוסח סידור זה, והם התיקונים והדיוקים שציין מהרח"ו בשער הכוונות⁹⁸. אם ברצוננו להתפלל בנוסח האריז"ל עלינו להתפלל בנוסח סידור זה, למעט אותו תיקונים שכתב מהרח"ו, שכן במקום שלא הגיה מאומה הרי שנוסח האריז"ל הוא כנוסח שבסידור רפ"ד.

נראה ברור שאכן האריז"ל התפלל מסידור רפ"ד, כפי שנראה מדברי מהרח"ו, ועוד שזהו הסידור שהיה נפוץ באותה תקופה בארץ ישראל ובמצרים, שם חי האריז"ל, ומן הסתם התפלל מסידור זה כמו רוב היהודים באיזור באותם שנים. אך על הקביעה כי זהו נוסח האריז"ל יש להקשות: הרי ראינו לעיל שסידורי האריז"ל שהגיעו לאירופה, החל משנת ת"י"ד ע"י רבי מאיר פאפירש, לא היו דומים בנוסח שלהם לנוסח סידור רפ"ד אלא דומים יותר לנוסח אשכנז. ועוד, שגם מדברי גדולי החסידות הוכח שנוסח האריז"ל אינו נוסח שלם ומדויק שבו כל מילה חשובה ומשמעותית ע"פ האריז"ל, אלא מדובר ביסודות ועקרונות כדי שהנוסח יתיאם לכוונות ולגימטריאות במקומות מסויימים, ובסדר התפילה וכו'.⁹⁹ הרי היה לעיניהם ספר פרי עץ חיים, ואעפ"כ לא ראו צורך לברר ולחפש את נוסח רפ"ד ולהתפלל על פיו¹⁰⁰.

⁹¹ עיין במאמרו של הרב ברוך אבערלאנדער, "הנוסח ומספר התיבות בסידור אדה"ז", הופיע בגיליון פרדס חב"ד 17 מנחם-אב תשס"ו, עמ' 134.

⁹² שולחן ערוך הרב, אורח חיים סימן סח סעיף א.

⁹³ פרק ח אות ה.

⁹⁴ ענין נוסח התפילה (בהוצאת ירושלים תשכ"א עמ' שכח).

⁹⁵ שער עולם העשיה פרק ב. אמנם במהדורת קארעץ תק"מ אינו.

⁹⁶ לכאורה הוא טעות, וצ"ל רפ"ד.

⁹⁷ מתוך שער הספר.

⁹⁸ שם.

⁹⁹ וכפי שהוזכר לעיל, תופעת 'סידורי האריז"ל' הייתה קיימת כבר לפני הבעש"ט ותלמידיו, אלא שהפכו אותה לרחבה יותר ולנחלת הכלל, וסידורים אלו שעליהם הם דיברו לא היו כנוסח רפ"ד, וכנ"ל.

אלא על כורחינו להגיד כפי שהתבאר לעיל: נוסח האר"י, שעליו נאמר שהוא 'שער הכולל', אינו נוסח סדור ומנוי מילה במילה, אלא עקרונות ויסודות שעל פיהם יש לקבוע את נוסח התפילה ואת סדרה. כמובן, ישנם גם הרבה פרטים לגבי מילים מסויימות שיש לאומרן דוקא כך ולא אחרת, אבל לא כל מילה היא מוכרחת ומחוייבת על פי נוסח זה. דברים חשובים בענין זה כתב רבי אברהם דוד לאוואוט¹⁰¹:

והאר"י ל' לא חיבר סדר תפילות לכל השנה, רק תלמידיו ותלמידיו חיברו סידורי תפילות לכל השנה בנוסחאות שונות (בדברים שאינם מעכבים מדינא) וזהו שלא יהיו מנגדים לקבלת האר"י, ובפרט לדברי הגמרא והפוסקים שלמדו מן הגמרא, ויש מהם שבכמה דברים הלכו אחר קבלת הרמ"ק ז"ל וכדומה.

מדבריו מוכח שאכן נוסח האר"י אינו נוסח בעל מילים מסויימות, ולכן תלמידיו קבעו את עיקרי הנוסח ע"פ יסודות האר"י, ובדברים שאין להם משמעות מבחינת כוונות האר"י וכד' קבעו נוסח ע"פ הפוסקים.

לפי זה יש להסביר את דברי מהר"י כך: אין כוונתו לומר שהנוסח שקיבל מהאר"י הוא נוסח רפ"ד עם שינויים, אלא ישנם דברים חשובים ודיוקים המעכבים ע"פ דברי האר"י ואותם הוא מזכיר שם, אלא שהוא מצטט את קטעי התפילה מתוך סידור רפ"ד, שהוא הנפוץ באותו מוס ובאותו זמן, כדי שלא יצטרך לצטט את כל הסידור ולתקן את התיקונים. אמנם הוא אינו בא לומר שכל סידור רפ"ד מוכרח ע"פ דעת האר"י, אלא רק ההערות והתיקונים שמעיר שם. וראיה לדבר: בתוך אותן הגהות ותיקונים יש חמשה דברים שכך הם גם בסידור רפ"ד, ואם כוונת מהר"י שסידור רפ"ד הוא נוסח האר"י למעט התיקונים מדוע כותב דברים אלו? ועל כורחינו שכוונת מהר"י רק להדגיש את דעת האר"י לגבי אותם תיקונים שמזכיר שם, שכך צריך להיות, ודוקא באותם חמשה דברים יש להקפיד בדוקא על נוסח סידור רפ"ד, אך לא ללמד על הנוסח כולו יצא.

מהלשון בפרי עץ חיים, המובאת לעיל, עוד יותר משמע כדברינו, שכתב שם: "כי רצוני להגיה קצת הגהות שיש להגיה, והם **מסודרים על מנהג הספרדים** כפי נוסחות של סידור גדול..." משמע שכוונתו שערך וסידר את ההגהות על סדר של סידור זה, אך ודאי שאין ללמוד מדברים אלו שסידור זה הוא נוסח האר"י¹⁰².

סידורים חסידיים עיקריים

לאחר שעסקנו בדברים של גדולי החסידות בעניין נוסח האר"י, ובהבנת כוונתם, וכן ביסודות אחדים לנוסח האר"י, נציג בע"ה כמה סידורים חסידיים ראשוניים ועיקריים, וננסה לעמוד במקצת על יסודות הנוסח שבכל אחד מהם, העקרונות, ומידת התפשטותו בקהילות החסידים¹⁰³.

סידור האר"י של ר' אשר מרגליות

בשנת תקמ"ח יצא לאור בלבוב סידור האר"י בעריכתו של רבי אשר מרגליות¹⁰⁴, מחכמי הקלויז בבראד. כך הוא כותב בהקדמת הסידור¹⁰⁵:

האר"י זצוק"ל אשר דבריו הקדושים ניתנו לכתוב גרסאות מוחלפות בסידורו של חול וסדרו של שבת ויום טוב, ונצמח על ידי זה ח"ו והיה דיראון עתיק יומין נשא, ונתן בלב חכמי לב התיירו פרושים את הדבר אפשר יעשנה בדפוס, כיוון כוונים למלאכת שמים... לזאת מיום שנדפס הסדור הקדוש הלוה¹⁰⁶ שמתי עיוני עליו לשאוב דבר דבור על אופניו, ומקוריו מהיכן המעיין יוצא מבית ה' מקדש הקודש, מספר עץ חיים וספר היחודים ומספר מחברת הקודש ומסדור של הגאון החסיד המקובל מוהר"ר שבתי מראשקוב. וראיתי

¹⁰⁰ בפרט ר' מאיר פאפירש, תלמידו של ר' יעקב צמח, שלמד בארץ ישראל אצל החכמים הספרדים שהיו תלמידיו ותלמידיו של האר"י, והוא עצמו לא ראה צורך לשנות את הנוסח בסידורו לנוסח רפ"ד.

¹⁰¹ שער הכולל, הקדמה.

¹⁰² עוד בעניין זה עיין במאמרו של הרב עיין במאמרו של הרב ברוך אברעלאנדער, "הנוסח ומספר התיבות בסידור אדה"ז", הופיע בגליון פרדס חב"ד 17 מנחם-אב תשס"ו, עמ' 115-118.

¹⁰³ נוסף לסידורים המובאים בחלק זה יש להזכיר גם את סידור 'היכל הברכה' – קאמארנא, שיצא לאור בבני ברק תש"נ, ע"י האדמו"ר מקאמארנא-ב"ב זצ"ל, ומיוסד ע"פ דעתו ופסיקותיו של בעל 'שולחן הטהור'. הזכרנו אותו לעיל בתוך דברינו על שיטתו של בעל 'השולחן הטהור' ולכן לא נזכירו כאן שנית. לא הזכרנו כאן את סידור קול יעקב של רבי יעקב קאפיל, ואת סידור רבי שבתי מראשקוב, שניהם תלמידים-חברים לבעש"ט, כיון שהנוסח שבסידורים אלו אינו מהמחברים אלא מהמדפיסים (כמובא לקמן ממאמר נוסח התפילה), ולכן לעניינינו אין לכך משמעות רבה.

¹⁰⁴ בנו של רבי אפרים זלמן מרגליות.

¹⁰⁵ "התנצלות המביא לדפוס".

¹⁰⁶ כוונתו לסידור האר"י שהודפס לפניו, אולי לסידור שהודפס בזאלקווא בשנת תקמ"א.

שמקום הניחו לי לתקן ברצון חכמים. בפרט כי היה לי אילן גדול לסמוך עליו, מורי ורבי הרב המאור הגדול המפורסם המקובל האלקי מוה"ר חיים צאנזר ז"ל מבראד¹⁰⁷, אשר גדולה שימושי ויצקתי מים על ידו... וגם הוא שלח ידו ואכל מעץ החיים בהגהותיו.

כשיצא סידור זה לאור היה לאחד מסידורי האר"י החשובים, וגם תלמידי הבעש"ט חיבבוהו:

אמר¹⁰⁸ ששמע מרבי יעקב שמעון בן הרב ז"ל¹⁰⁹, שהבעש"ט ראה שצריך להתפלל בכוונות, ולא מצא כוונות אחרות כי אם של האר"י¹¹⁰, והצריכו להתפלל ע"פ כוונות הנ"ל, על כן אין להתפלל כי אם בנוסח האר"י¹¹⁰ דפוס לבוב או בסידורו של רבי שבת, ולא בנוסחאות האחרות שבסידורים החדשים. הסידורים שלהם¹¹⁰ היה סידור האר"י¹¹¹ דפוס לבוב ולא רצו להתפלל בסידור אחר, כי גם הרב זצ"ל¹¹¹ התפלל בסידור הנ"ל והיה חשוב מאוד אצלו. ושמעתי מרבי בנימין זאב ז"ל שבתחילה כשנדפס סידור הרחב דפוס זאלקאווי לא חשקו בו ולא יכלו לסבלו כל הצדיקים, וכשנדפס סידור הנ"ל תפסוהו כאבן טוב ונחשב אצלם מאוד. ופעם אחת שמעתי ממנו שגם סידור של ר' שבת ז"ל הוא גם כן סידור שלנו, והיה לו גם כן סידור הנ"ל, אבל לא ראיתיו בשום פעם שיתפלל מתוכו¹¹².

אמנם בעל ה'מנחת אלעזר' ממנוקאטש כתב שהנוסח שבסידור זה, כמו בסידורי האר"י אחרים, אינו מבורר ומדויק: ודע כי הנוסח שנמצא בסידורים עם כוונות האר"י¹¹³ שסידורם הר"ר שבת ז"ל¹¹³, והר"ר אשר ז"ל, והר"ר יעקב קאפיל ז"ל¹¹⁴, וכן סידור האר"י¹¹⁵ דפוס זאלקאווי הישן¹¹⁵, וכן סידור משנת חסידים וכיוצא (במקום שלא כתוב בדיוק מניין התיבות ושצריך להיות הנוסחא כן) אין להעמיד יסוד על נוסחתם, כי המה משונים זה מזה וסותרים את עצמם גם במקומם. וכנראה שלא מחברם העמידו והגיהו הנוסחא רק מהמוציא לאור ומהמדפיסים. ולראיה תראה נא שנמצא בסידור הר"ר שבת שינוי נוסח מהשמונה עשרה (בכמה מקומות) דשחרית להשמונה עשרה דמנחה ומעריב, ושם אין שום טעם וכוונה להשינוי ביניהם בנוסחא. וכן נמצא להיפך ממה שציוה האר"י¹¹⁶ לומר ממה שכתב בפרי עץ חיים וכיוצא. אלא ודאי דרך מהמוציא לאור המדפיס הועמד, בלי דיוק הדק היטב¹¹⁶.

כדברים אלה כתב גם ב'שער הכולל'¹¹⁷:

גם בהסידורים שסידרו על דרך הקבלה, כמו ר' יעקב קאפיל, ר' שבת ראשקוביץ, ר' יעקב עמדין וכדומה... כידוע שהמדפיסים השחיתו הנוסחאות בסידורים הללו, שכל אחד משנה כרצונו.

אמנם על מה שכתב ה'מנחת אלעזר' דברים אלו גם לגבי סידורו של ר' אשר לכאורה נראה שאין הדברים כן, שהרי ר' אשר עצמו עסק בהדפסת הסידור והוצאתו לאור¹¹⁸, ועוד שחלק מכוונות האר"י משולבות בתוך נוסח התפילה, ומסתבר שר' אשר הכניס את התיבות בעצמו בתוך נוסח מדויק¹¹⁹. הרב ברוך במאמרו הנוסח ומספר התיבות בסידור אדה"ז פרדס חב"ד 17 תשס:ו

נוסח בעל התניא

כפי שהוזכר לעיל, ישנה מסורת חסידית לפיה המגיד ממזריטש נתן לתלמידו, רבי ישראל המגיד מקוזניץ, לערוך את סידורו. אמנם לאחר מכן, כשהגיע אל המגיד רבי שניאור זלמן מלאדי, בעל התניא, ביקש ממנו המגיד לערוך את

¹⁰⁷ ת"פ-תקמ"ג. מחכמי הקלויז בברוד. הבעש"ט העריכו מאוד וסיפר בשבחו [לא מדובר ברבי חיים מצאנז בעל ה'דברי חיים'].

¹⁰⁸ לא ברור האם הכוונה לרבי רפאל מבערשיד או לרבי בנימין זאב הלוי מבאלטא, שניהם תלמידיו המובהקים של רבי פנחס מקוריץ.

¹⁰⁹ = בן רבי פנחס מקוריץ.

¹¹⁰ של ר' רפאל ור' בנימין זאב הנ"ל.

¹¹¹ רבי פנחס מקוריץ, מתלמידי הבעש"ט [נפטר בשנת תקנ"א, כשלוש שנים לאחר הוצאת הסידור].

¹¹² אמרי פנחס, שער סדר היום, סא-סב. ועיין עוד במובא שם בפרשת בשלח: "והראה הוא ז"ל בסידור דפוס לבוב כוונות של מוריד הטל..." ונראה שגם שם הכוונה לסידור זה.

¹¹³ סידורו של רבי שבת מראשקוב, תלמיד-חבר לבעש"ט.

¹¹⁴ סידור 'קול יעקב', וגם הוא תלמיד-חבר לבעש"ט.

¹¹⁵ כנראה כוונתו לסידור שיצא שם לאור בשנת תקמ"א.

¹¹⁶ מאמר נוסח התפילה אות ד.

¹¹⁷ פרק יח, ד.

¹¹⁸ ומשמע מדבריו שהובאו לעיל שעסק גם בהגהות.

¹¹⁹ עיין עוד בזה במאמרו של הרב ברוך אבערלאנדער הנ"ל, עמ' 115.

חיבור הלכתי - שולחן ערוך, שתהיה בו הכרעה הלכתית, וכחלק מכך ביקש ממנו גם לערוך נוסח תפילה¹²⁰. מסופר כי בעל התניא "מסר נפשו הקדושה לסדר את הנוסח המדויק, להיות כי התפלה בנוסח ומבטא מכוון הוא דבר הנוגע מאד"¹²¹. הוא עסק בבירור הנוסח שנים רבות¹²², ומקובל כי בעת שערך את הסידור היו מונחים לפניו ששים סידורים שונים, ומכולם בירר את הנוסח המובחר ביותר¹²³. בשנת תקס"ג הוציא לאור את סידורו. בספר שער הכולל¹²⁴ עמד על חלק מהעקרונות והיסודות לנוסח סידורו של בעל התניא:

ואדמו"ר הרב ר' שניאור זלמן ז"ל בעל השו"ע והתניא, חיבר את הסידור הזה מסודר ע"פ נוסח האריז"ל, היינו: שלא הביא בהסידור רק מה שמקובל ע"פ כתבי האריז"ל ומתאימות עם מה שלמדו הפוסקים מהגמרא והכריעו כן להלכה. ודקדק שהתיבות יכילו את הסודות שבהן, אבל לא ביאר את הסודות והכוונות כדי שיהיה יד הכל ממשמשין בו ויוכשר גם לאנשים שאינם יודעים לכוון את הסודות רק פירוש המילות לבד... גם דקדק שלא להביא בזה הסידור רק ענינים היותר מוכרחים ע"פ הגמרא (או הפוסקים שלמדו דבריהם מן הגמ') והיותר מוכרחים ע"פ הזהר וכתבי האריז"ל, שבוה כל ישראל שווים, ולא הקפיד אם הוא מנוסח אשכנז או ספרד.

מבואר מדבריו שבעל התניא לא הכניס לסידורו את כל מה מה שחידש האריז"ל, אלא רק מה שמוכרח ע"פ דבריו, וגם מתאים להלכה שכתבו הפוסקים.

הרש"ב מליובאוויטש¹²⁵ כתב שקשה לקבוע כללים לגבי דרכו של בעל התניא בעריכת הסידור:

אלא האמת הוא שגבהו דרכי רבינו ז"ל בהסידור, ונעלף הכוונה בהנוסח אשר דקדק בו כל כך. וכידוע אשר כ' שנה עסק בהנוסח ובכל שנה היה מסדר נוסח אחר, עד הפעם העשרים יצא מזוכך ומבורר ומנוקה... ובתפילה העיקר הוא הכוונה הלב, והקול רק לעורר הכוונה, וכמובאר בכמה מקומות, והכוונה צריך להיות כדבעי (לידע לכוון בשם כו' וכמובאר בכמה מקומות), ועל זה נסדרו כל תיבות התפילה לפי הוונה בענין זה. אך גם מי שאינו יודע הכוונה, מכל מקום הענין הנצרך להתפילה ע"פ קבלת האריז"ל צריך כל אחד לאומרו, אף מי שאינו יודע הכוונה הפרטיות, ולא היה רבינו ז"ל משמיט אותם מן הסידור שלו... סוף דבר, אינו מתקבל על הלב אשר לכן השמיט איזה ענינים לפי שאינם שייכים רק להיודעים ועוסקים בחוכמת הקבלה. אמנם האדמו"ר מליובאוויטש מסביר שסידור בעל התניא מותאם באופן השווה לכל נפש, ולכן הוא שונה מסידור הבעש"ט¹²⁶:

והנה השינויים של אדמו"ר הזקן לגבי סידורו של ר"ש מרשקוב אינם מתאימים גם עם סידורו של הבעש"ט הנ"ל... ובודאי שבהיות אדמו"ר הזקן אצל המגיד ששם היה גם נכדו של הבעש"ט וכנראה שאצלו היה סידור הבעש"ט, השתדל אדמו"ר הזקן לראות את סידורו של הבעש"ט, ולא רק באופן של ראייה בעלמא כו' כמובן ופשוט. ואעפ"כ כתב אדמו"ר הזקן את סידורו באופן שונה מסידור הבעש"ט. וטעם הדבר, סידורו של אדמו"ר הזקן הוא סידור השווה לכל נפש, ולכן אין להביא ראייה מסידור שנכתב ע"י הסופר של הבעש"ט בכתב יד מתחילתו ועד סופו, באופן מיוחד וכו', מתאים לכוונות ששייכים ליחיד סגולה בלבד, ואין זה באופן השווה לכל נפש, אפילו בנוגע לאלו השייכים לכוונות האריז"ל וכו'. ולכן כאשר אדמו"ר הזקן כתב את סידורו הסתמך בעיקר על סידור האריז"ל שנכתב באופן השווה לאלו השייכים לכוונות האריז"ל על כל פנים, ומסודר באותו סדר דהפרי עץ חיים, היינו שבפרי עץ חיים מבוארים הכוונות וכו' השייכים לסידור, ובסידור בא נוסח התפלה וכו' באופן דהלכה בפועל¹²⁷.

סידור של בעל התניא, שהיה הסידור החסידי הראשון ע"פ נוסח האריז"ל, היה לסידורם של חסידיו חב"ד, ולא התפשט לשאר הקהילות החסידיות וגדולי החסידות. אמנם היו מעטים מגדולי החסידות שהתפללו מסידור זה: רבי אברהם

¹²⁰ עיין בהקדמת שער הכולל.

¹²¹ 'אגרות קודש' אדמו"ר הרי"צ מליובאוויטש, חלק ו עמ' מה.

¹²² האדמו"ר רמ"מ מליובאוויטש אמר שמסתבר שהחל לעבוד על הסידור לפני שנת תקנ"ד [התועדויות תשמ"ב חלק ב, עמ' 909]. הרש"ב מליובאוויטש אמר שבעל התניא עסק בהכנת הסידור עשרים שנה "ובכל שנה היה מסדר נוסח אחר, עד הפעם העשרים יצא מזוכך ומבורר ומנוקה" [רשימה שהתפרסמה בשבועון 'כפר חב"ד' גליון 927 עמ' 35]. בספר 'שמן ששון מחבריד' [חלק א עמ' 203 אות ה] שאדמו"ר רמ"מ אמר שעריכת הסידור נמשכה כארבע עשרה שנה.

¹²³ בית רבי חלק א פרק כז הערה א. חשוב להעיר כי אחד הספרים החשובים שלא היו לעיניו של בעל התניא, כמו גם שלא היה לעיניהם של כל גדולי החסידות בדורות הראשונים, הוא שער הכוונות, שנדפס בסאלוניקי בשנת תרי"ב וכתבי יד שלו לא היו מצויים כלל באירופה. ואכן ישנם כמה דברים שמופיעים שם לגבי הנוסח ולא הוכנסו לנוסח של בעל התניא.

¹²⁴ הקדמה, ז.

¹²⁵ במכתבו לבעל 'שער הכולל', הודפס בספר 'הסידור'.

¹²⁶ ואולי לכן לא הכניס אלא מה שמוכרח ע"פ האריז"ל, כמו שהובא לעיל מ'שער הכולל'.

¹²⁷ התועדויות תשמ"ב חלק ב, עמ' 909.

מסוכצ'וב בעל האגלי טל' והיאבני נזר¹²⁸, בנו רבי שמואל מסוכצ'וב בעל הישם משמואל¹²⁹, ונכדו רבי דוד מסוכצ'וב בעל החסדי דוד¹²⁹. על רבי מנחם מנדל מקוצק מספרים שביחידות היה מתפלל בנוסח זה¹³⁰. על כמה מאדמו"ר גור מסופר שהיו מתפללים בנוסח בעל התניא¹³¹. בעל הפני מנחם' מגור כותב במכתב¹³²: "אני רגיל ומשתדל להתפלל בנוסח ששמעתי את אדמו"ר זצ"ל¹³³ מתפלל, הוא דומה בכמה דברים לנוסח האר"י שמדפס בסידור 'תורה אור', אבל בהרבה שינויים קלים". גם הרב יוסף לייב זוסמן¹³⁴, בחר להתפלל בנוסח בעל התניא, משום שרצה להתפלל בנוסח האר"י, אך שינה כמה דברים. במכתבו לאדמו"ר רמ"מ מליובאוויטש הוא כותב "אני מתפלל זה זמן רב בנוסח חב"ד אבל בכמה שינויים ע"פ שער הכוונות, לא הכל, ולא ידעתי אם נכון הדבר ומותר לי לעשות כן"¹³⁵. הוא מציג רשימת שינויים בין נוסח האר"י בשער הכוונות לנוסח בעל התניא ושואל: "כיון שאני מתפלל נוסח חב"ד ויסוד כוונתי מפני שהוא נוסח האר"י, איך אני צריך לנהוג בכל אלו השינויים?"¹³⁶.

נוסח ברדיטשוב-ראדוויל

הסידור החסידי השני, ככל הנראה, שיצא לאור הוא סידור "תפלה ישרה", שיצא לאור בראדוויל בשנת תק"פ¹³⁷. מסופר כי השתלשלות הדברים להוצאת סידור זה הייתה כך¹³⁸:

ידוע כי רבינו הקדוש מוה"ר אברהם יהושע העשיל מאפטא זצוק"ל השתדל מאוד אודות אמירת המעמדות בכל יום, ואיזן וחקר את נסוחו, וצוה להרבני הנגיד מו"ה צבי זאב ראבינשטיין ממאהלוב להעלותו על מכבש הדפוס, והנ"ל הדפיסו בשנת תקע"ו עם הסכמתו הנלהבת של הגה"ק מאפטא, עיין באיגרות בעל אוהב ישראל אגרת י"ט, ושוב נדפס במהדורות רבות, וגם עם הסכמת בנו הגה"ק מזינקוב ז"ל עיין שם בספר הנ"ל אגרת ל"ט. וכנראה לא הסתפק בזה ולא נחה דעתו של רבינו מאפטא ז"ל עד שראה לזה שיצא גם כן הסידור מזוקק ומנוקח במהדורא מדויקת ונוסח מתוקן על פי האר"י ז"ל, והגה"ק מוה"ר מרדכי מקרעמניץ זצוק"ל¹³⁹ הגיה את כל הסידור תחת השגחתו של הגה"ק מאפטא זצ"ל, ויצא לאור בראדוויל שנת תק"פ. וברבות הזמן נאבד הסידור הנ"ל, אבל מיני אז הדפיסו סידורים רבים ומחזורים ובכולם השער הכותרת "כל התפלה מתוקן בנוסח ראדוויל הישן".

נראה כי הנוסח שבסידור זה מבוסס בעיקרו על הנוסח שבסידור האר"י שהוציא ר' אשר, עם מעט הערות מסידוריהם של רבי שבתי מראשקוב ורבי יעקב קאפיל.

בשנת תרכ"ד נדפס בזיטאמיר סידור עם פירוש "כתר נהורא", שחיבר רבי אהרון מזעליחוב¹⁴⁰, ובשנת תרנ"א הדפיס רבי יעקב חיים שעפטיל בבית דפוסו שבברדיטשוב סידור המאחד את נוסח סידור ראדוויל עם פירוש 'כתר נהורא'¹⁴¹. מאז, על פי רוב, נקרא סידור זה 'סידור ברדיטשוב' על שם הוצאה מיוחדת זאת שנתקבלה אצל צדיקים וחסידים רבים, בגלל הנוסח המתוקן שבה והפירוש המיוחד בדרכו של הבעש"ט. מהדורה נוספת של סידור מאוחד זה יצאה לאור בפרמישלא בשנת תרפ"ט ובשנת תש"ב, ע"י הרב מאיר דוד הערצבערג, וזכתה להסכמותיהם של רבי יואל מסאטמר ורבי אהרון מבעלז.

¹²⁸ שיחות קודש תשל"ז חלק א עמ' 523: "סיפר לי יהודי שהיה מקושר להסוכטשוב'ער, שבעל 'אגלי טל' היה מתפלל בסידור עם הנוסח של אדמו"ר הזקן" [בתרגום חופשי מיידיש]. תורת מנחם תשמ"ח חלק ב עמ' 558.

¹²⁹ "ויתירה מזה, כשהעובר לפני התיבה לא היה מתפלל בנוסח אדמו"ר הזקן לא היתה דעתו נוחה מזה". תורת מנחם שם.

¹³⁰ תורת מנחם שם.

¹³¹ ראה על כך במאמרו של הרב ברוך אבערלאנדער, "התהוות, מקורות ומהדורות סידור אדמו"ר הזקן", פרק ז, שהביא כמה עדויות ומקורות לגבי מנהגו של האדמו"ר היבית ישראל' מגור.

¹³² תוספת לגליון 'המודיע' י אדר תשס"ו סוף עמ' לא. וראה בספר "הסידור" עמ' רעג-רעד.

¹³³ בעל 'אמרי אמת' מגור.

¹³⁴ תרפ"ג-תש"ס, מתלמידיו הקרובים של הרב יעקב משה חרל"פ. עסק רבות בקבלה.

¹³⁵ מבחירי צדיקא עמ' קח.

¹³⁶ שם עמ' קיב. לצערינו לא נתקבלה תשובתו של האדמו"ר למכתבים אלו.

¹³⁷ בשער הסידור נכתב "עתה יצא בשנית", כלומר שהייתה מהדורה ראשונה לפני מהדורה זו. אך לא ברור אם אכן הייתה מהדורה כזאת, כיון שלא נמצא ממנה שום עותק. ואולי הכוונה ל'סדר המעמדות' שנדפס קודם סידור זה, כדלקמן.

¹³⁸ מתוך הקדמת המו"ל יצחק ברוך, שהוציא דפוס צילום של סידור זה, קרית יואל ניו יורק תשנ"ה.

¹³⁹ בנו של רבי יחיאל מיכל 'המגיד' מלוטשוב, מתלמידי הבעש"ט.

¹⁴⁰ חיבר גם את ספר 'כתר שם טוב': ליקוטים מתורתו של הבעש"ט. הפירוש זכה להסכמותיהם של רבי לוי צחק מבדריטשוב, רבי ישראל 'המגיד' מקוזניץ ורבי יעקב יצחק 'החזוה' מלובלין.

¹⁴¹ הפירוש 'כתר נהורא' לא נכתב על נוסח זה, וניכר הדבר מתוך הפירוש, שלפעמים מפרש מילים שלא מופיעות בנוסח הסידור.

כאמור, סידור זה זכה לתפוצה רחבה אצל גדולי החסידות. כך למשל כותב במכתב רבי מרדכי דב מהורנוסטייפל¹⁴² לבני יקירי מחמד לבבי הרה"ח המפורסם כ"ש מו"ה ברוך דוד שליט"א... בני יחיה, ראיתי ממכתבך אצל א"י דורש בסדר התפלה ולקנות סידור הרב ז"ל¹⁴³. אמת כי הקדוש ז"ל בירר ע"פ כוונת סדר התפלה, אך נוסחתך אל תעזוב והתפלל על דרך סידור נהורא או ע"פ סידור ראדוויל. בשנים האחרונות יצא לאור סידור זה בכמה הוצאות חדשות ומופארות¹⁴⁴.

הקבלת נוסחאות בתפילת שמונה עשרה

לסיום, נערוך השוואה חלקית בכמה נקודות שונים בנוסח הסידור, בין הסידורים השונים שנזכרו כאן, וננסה להשוות את מידת ההתאמה שלהם לדברי האר"י בשער הכוונות.

שער הכוונות	משנת חסידים	סידור ר' מאיר פופרש ¹⁴⁵	סידור הבעש"ט ¹⁴⁶	סידור ר' אשר בעל התניא	תפילה ישראל	סידור 'היכל הברכה' קומארנא
בא"י מלך גדול ומהולל בתשבות ¹⁴⁷ ... הבוחר בשירי זמרה מלך אל חי העולמים		ברכות והודאות מעתה ועד עולם בא"י אל מלך גדול בתשבות... מלך אל חי העולמים אמן		ברכות והודאות מעתה ועד עולם בא"י אל מלך גדול בתשבות... מלך אל חי העולמים	ברכות והודאות מעתה ועד עולם (לשמך הגדול והקדוש ומעולם ועד עולם אתה אל) בא"י אל מלך גדול בתשבות... מלך אל חי העולמים	ברכות והודאות לשמך הדול והקדוש, ומעולם ועד עולם אתה אל. בא"י אל מלך גדול ומהולל בתשבות... מלך יחיד אל חי העולמים. אמן
ובנעימה, קדושה				ובנעימה, קדושה	ובנעימה, קדושה	ובנעימה, קדושה
אין לומר והתקין מאורות אלא כספרדים	אין לומר אור חדש על ציון תאיר אלא "כי לעולם חסדו. ברוך"			אור חדש בסוגריים, ליתא 'והתקין מאורות'.	כי לעולם חסדו. אור חדש על ציון...	כי לעולם חסדו. ברוך
אהבת עולם	אהבת עולם	אהבת עולם [גם בשבת]	אהבת עולם	אהבת עולם	אהבת עולם [בשבת יש נוהגים לומר אהבה רבה]	אהבת עולם [בשבת וי"ט אהבת רבה]
מהר והבא			מהר והבא עלינו	מהר והבא עלינו	מהר והבא עלינו	מהר והבא

¹⁴² פלא יועץ (הורנוסטייפל) מכתב יב. חי בשנים ת"ר-תרס"ג. מצאצאי בעל התניא.

¹⁴³ כלומר סידורו של בעל התניא.

¹⁴⁴ בהוצאת מכון ברדיטשוב ע"י הרב מאיר יחיאית ויינר, תשע"א, ובהוצאת 'יופי' קרית יואל תשע"ה.

¹⁴⁵ ע"פ כת"י אוקספורד 1772-1773 ס' 18064, שהוזכר לעיל.

¹⁴⁶ ע"פ רשימות הרי"צ שנזכרו לעיל.

¹⁴⁷ אולי לא לעיכובא והזכיר רק כדי לומר שהתני"ו בחיריק

עלינו ברכה ושלום מהרה מארבע כנפות			ברכה ושלו מהרה מארבע כנפות	ברכה ושלו מהרה והביאנו לשלום מארבע כנפות	ברכה ושלו מהרה מארבע כנפות	עלינו ברכה ושלום מהרה מארבע כנפות
יוצרנו צור ישעותנו			יוצרנו צור ישעותנו	יוצרנו צור ישעותנו	יוצרנו צור ישעותנו	יוצרנו צור ישעותנו
מ"א תיבות מ"מי כמוך". אין צור ישראל [וכן בפע"ח]			מ' תיבות מאחרי מי כמוך, 'צור ישראל'.	אין צור ישראל, ועין מאמרי אדה"ז הקצרים	מ'מי כמוך' עד 'כואלנו' מ"א תיבות. צור ישראל	צור ישראל... יהודה וישראל. גואלינו
קונה הכל	קונה הכל/ וקנה הכל	קונה הכל	קונה הכל	קונה הכל	קונה [אך בצד מציין שבפע"ח ליתא, ונדפס בסידור האר"י בטעות]	קונה הכל [והאומר וקנה לא משתבש']
	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'	ליתא 'כי אל מלך גדול וקדוש'
חכמה בינה ודעת ¹⁴⁸ [ובהגהת מהרש"ו: חכמה בינה דעת והשכל]	וחננו מאתך דעה בינה והשכל [ובהגהת ר' לייב שוחט: "בנוסחא דהאריז"ל הוא כזה וחנו מאיתך חכמה בינה ודעת"].	דעה בינה והשכל	חכמה בינה ודעת	דעה בינה והשכל	דעה בינה והשכל [אך מציין שבסידור האר"י אין הכרע]	חכמה בינה ודעת
ראה נא	ראה נא בענינו ורובה ריבנו וגאלינו [י"א במקום תיבות אלו לגאלינו גאלה שלימה" מהרה למען שמך	ראה נא... ומהר לגאלינו גאולה שלמה למען שמך	ראה נא... וגאלינו מהרה למען שמך	ראה נא... וגאלינו מהרה למען שמך	ראה נא... וגאלינו (גאולה שלמה) מהרה למען שמך	ראה נא... ומהר לגאלינו גאולה שלימה למען שמך
	רפאינו ה' ונרפא הושעינו ונושע כי תהלתינו אתה והעלה רפואה שלימה לכל מכותינו כי אל מלך רופא נאמן ורחמן אתה.	והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו	והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו	והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו	והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו	והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו

בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	תמיד ברכ עלינו	בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	בקיצ ברכנו, בחורף ברכ עלינו	תמיד ברכ עלינו ¹⁴⁹
		בחסד וברחמים בצדק ובמשפט	בחסד וברחמים בצדק ובמשפט (וצדקנו במשפט)				בחסד וברחמים בצדק ובמשפט
למינים	למלשינים		למלשינים אל תהי תקוה וכל המינים והזדים... ומלכות הרשעה	למלשינים			למינים... וכל הזדים... וכל אויבך שונאך מהרה יכרתו ומלכות הרשעה... בא"י שובר אויבים ומכניע מינים וזדים ¹⁵⁰ [בשה"ט הביא כמה נוס' והעיקר לכלול בראשית וסוף מינים, כנגד הצנזורה]
על הצדיקים ועל החסידים ועל שארית עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם	על הצדיקים ועל החסידים ועל עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם... כי בך בטחנו בא"י	על הצדיקים ועל החסידים ועל עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם... כי בך בטחנו בא"י	על הצדיקים ועל החסידים ועל עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם... כי בך בטחנו בא"י	... פליטת סופריהם			על הצדיקים ועל החסידים ועל עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם... כי בך בטחנו בא"י
תשכון בתוך ירושלים	תשכון	תשכון בתוך ירושלים	תשכון בתוך ירושלים	תשכון בתוך ירושלים			תשכון בתוך ירושלים, במנחה תשכון [שניהם אמת]
אב הרחמן שמע קולנו... שומע תפלת כל פה [ב'ענין תפילת שחרית': שמע קולי ה' אלוקי אב הרחמן רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה	אב הרחמן שמע קולי ה' אלוקי רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה	אב הרחמן שמע קולי ה' אלוקי רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה	אב הרחמן שמע קולי ה' אלוקי רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה	אב הרחמן שמע קולי ה' אלוקי רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה			אב הרחמן שמע קולי ה' אלוקי רחם עלינו ונבפצ'ח שער העמידה

¹⁴⁹ בשולחן הטהור סימן קיז כתב כשער הכוונות, אלא ששמע מדודו שתמיד אמר 'ברך עליו'.
¹⁵⁰ סיבת השינוי העיקרית בגלל שהנוסח שהיה קיים קודם לכן הוא מחמת הצנזורה [היחיד שמתייחס לזה].

ספייט כנ"ל ועוד: וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו, כי אל שומע תפילות ותחנונים אתה ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו כי אתה שומע תפלת כל				(חננו ועננו ושמע תפילתנו כי אתה שומע תפילת כל (פה) כי אתה שומע תפילת עמך ישראל ברחמים.	כי אתה שומע תפילת כל פה	ריקם אל תשיבנו. חננו ועננו ושמע תפילתנו כי אתה שומע תפילת כל פה.	מלכנו ריקם אל תשיבנו. כי אתה שומע תפילת כל פה.
אליך ה' נפשי אשא	אליך ה'	אליך ה'	אליך ה'	אליך ה'	אליך ה'	רחום וחנן וכי' [ומציין שמנהג האר"י אליך ה']	אליך ה'
תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד	תפילה לדוד
ערבית: מעריב ערבים בחכמה, פותח שערים בתבונה.			אשר בדברו מעריב ערבים. בחכמה	מערב ערבים. בחכמה	[אין הכרע]	מערב ערבים. בחכמה	
אין לומר כי בנו בחרת ואותנו קידשת	[מזכיר ל"ה תיבות של ויכולו ול"ה של הברכה שאח"כ, אך לא מפרט.]		מופיע בכתב שונה	כי בנו בחרת ואותנו קידשת ¹⁵¹	אין	אין	אין

סיכום

רזי התפילה וסודותיה עמוקים ורחבים מיני ים, ונכונים הדברים שבעתיים כאשר מנסים לעמוד עליהם דרך תורתו של האר"י הקדוש. כאמור, לא התיימרתי לצלול ולרדת לדקדוקי התיבות ולפרטים, כיון שאינני כדאי והגון לכך. ניסיתי להתחכות אחרי דרכיהם של גדולי החסידות, לאחוז בשיפולי גלימתם להבין מתוך דבריהם כיצד הם ראו את נוסח האר"י ומאפייניו. נראה כי הנקודה העיקרית העולה מהדברים שהובאו כאן היא שנוסח האר"י אינו נוסח ספור ומנוי, מדויק לתיבות, אלא עקרונות ויסודות שונים שחשוב שיוזכרו בתפילה, באופן כללי או במקומות מסויימים, אך לא ניתן לומר כי נוסח זה, שהוא "שער הכולל", הוא נוסח בעל תיבות מסויימות ומנויות בצורה מדויקת, מתחילתו ועד סופו. ניסיתי מעט לעמוד על הדרכים השונות של גדולי הצדיקים שעסקו בנוסח זה והעמידו סידורים על פיו, ולהבין את יסודותיהם. בחרתי לעשות זאת דוקא דרך הסידורים היותר ראשוניים של נוסח זה, כיון שעל פיו רובם היותר מוסמכים ומדוקדקים, וגם ניתן לראות דרכם את יישום כוונתו ודרכו של הבעש"ט ותלמידיו בהעמדת נוסח תפילה כנוסח האר"י.

כמובן, נוסח התפילה הוא הלבוש החיצוני של התפילה, והנשמה שלה היא הכוונה "תפילה בלא כוונה כגוף בלא נשמה". נוכחנו לראות שגדולי החסידות נתנו חשיבות ומשקל רב לנוסח התפילה, ומכאן נוכל ללמוד שאם מעלתו של הלבוש כה רבה, על אחת כמה וכמה שחשיבות הכוונה ועבודת הלב בתפילה נעלות וחשובות לאין ערוך.

¹⁵¹ עיין שער הכולל שכתב שאת הל"ה תיבות ע"פ הזהר יש למנות מהמילה "קדשנו" ללא המילים הראשונות שהן פתיחת כל ברכה. וכתב שמה שמופיע בשער הכוונות הוא תוספת מאוחרת שהכניס מאן דהו.